

"מושב הפועלים" ומקומו בתולדות ההתיישבות

רקע

דרכה של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל רצופה משחר ימיה ניסויים וחיפושים אחר צורת התיישבות הולמת וראויה להשגת מטרתה העיקרית: הנחלה המונית ורחבת ידיים ככל האפשר של מתיישבים יהודים על אדמת הארץ. בכל שלב ושלב של התפתחותה ידעה ההתיישבות תהליכים של הפקת לקחים וניסיונות לשיפור הליקויים שנתגלו בשלב מוקדם יותר. כבר בשלב הראשוני ביותר, מיד לאחר הקמתן של שלוש המושבות הראשונות (ראשון-לציון, זכרון-יעקב וראש-פינה), הוסקו מסקנות מכישלונן וגורמי ההתיישבות פנו לחפש דרך "חדשה", שטופה הקמת "המושבה לדוגמא" עקרון (מזכרת-בתיא).² מאז עסק כל גורם התיישבותי בלימוד הבעיות שהתעוררו וביישום שיטות חדשות: פקידות הברון (על ידי ייסוד ה"ארבעיטר שוללע" בזכרון-יעקב והקמת מושבות הבת שלידה), חובבי ציון (על ידי הקמת קסטינה-באר-טוביה, גם כן כ"מושבה לדוגמא"), יק"א (על ידי ייסוד סג'רה ויישוב הגליל התחתון), וכמובן המשרד הארצישראלי, ואחריו שאר גורמי ההתיישבות של ההסתדרות הציונית.³

דומה שתהליך זה של הפקת לקחים והתאמה למציאות המשתנה נמשך גם בימינו, עת משתנים מושבי העובדים מיסודם, ונדונים שינויים מהותיים בקיבוץ ובמושב השיתופי. כתוצאה מכך, מתאפיינת ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל במגוון רב של צורות התיישבות בעלות מאפיינים ייחודיים מבחינה ארגונית,

1. המאמר נכתב בסיוע החטיבה ללימודי תנועת העבודה באוניברסיטת חיפה, אשר איפשרה את עריכת מחקר השדה ואת איסוף החומר הארכיוני. תודתי לפרופ' יעקב גולדשטיין וד"ר נתן ינאי, ראשי החטיבה, אני מודה גם לגב' שולי לינדר-ירקוני על עבודתה בסקר שדה לאיתור מבנים ופרסומים ביישובים עצמם.
2. ר' אהרנסון, "תכנית גטר-רוטשילד: תחילת פעולתו היישובית של הברון בארץ-ישראל", *קתדרה*, 44 (1987), עמ' 55-80.
3. ר' אהרנסון "שלבים בהקמת מושבות העליה הראשונה ובהתפתחותן", מ' אליאב (עורך), *ספר העליה הראשונה*, א, ירושלים 1981, עמ' 25-84; "בן ארצי, *המושבה העברית בנוף ארץ ישראל*, ירושלים 1988, עמ' 15-47 (להלן: בן-ארצי, *המושבה*); צ' שילוני, *הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית 1903-1914*, ירושלים 1990, עמ' 124-96, 198-292 (להלן: שילוני).

משקית, חברתית וגיאוגרפית. במשך כ-40 השנים הראשונות נוסו בהתיישבות הציונית לא פחות משש צורות התיישבות: מושבה, חוות לסוגיהן (הכשרה, נטיעה, ניסוי), מושב פועלים, אחוזה, קבוצה ו"קואופרציה", ויש שמונים אף צורות אחרות.⁴ רובן נוסו בשנים 1908-1914, לאחר כ-25 שנים של דומיננטיות של המושבה כצורת התיישבות יחידה, ומתוך ריבוי זה נותרו בתקופת המנדט שתי צורות התיישבות עיקריות: הקיבוץ ומושב העובדים. לצדם נוסדו גם מושבות ומושבים שיתופיים, אך הקיבוץ ומושב העובדים היוו את עיקר ההתיישבות הציונית בתקופה זו וגם לאחר הקמת המדינה. מתוכן הלך וכבש לו מושב העובדים את המקום הראשון מבין צורות ההתיישבות, ולא בכדי מיקדו הוא והקיבוץ את עיקר העניין המחקרי בהתיישבות היהודית מכל נקודת מבט שהיא: היסטורית, גיאוגרפית, כלכלית וחברתית. כך נעלמו לעתים ממבט החוקרים צורות התיישבות שלא שרדו בתמורות הזמן, אך היוו חוליית ביניים הכרחית בשרשרת התפתחותן של צורות ההתיישבות הדומיננטיות. כזה הוא *מושב הפועלים*, אשר ללא הכרת מקומו בתולדות ההתיישבות קשה להבין את ראשית צמיחתו של מושב העובדים. עצם הגדרתו של האחרון כ"מושב של עובדים" (ולא של פועלים), וגם העקרונות שנוסחו בעבורו והכלים שהותאמו ליישומו (קרקע, הון ומתיישבים), נבעו כולם מלקחים שהופקו מכישלונו היחסי של מושב הפועלים.

מושב הפועלים נתפס על פי רוב כאפיזודה חולפת בתולדות ההתיישבות. לכך תרמו גם משכו קצר הימים, יחסית, וגם מיעוט היישובים שנוצרו בצורה זו, הגם שכולם קיימים עדיין בנוף הארץ. ארבעה יישובים, בשני פרקי זמן שונים, נוסדו כמושבי פועלים בשנים 1907-1914: באר-יעקב, עין-גנים, נחלת-יהודה ועין-חי, וכמה תוכניות שלא הוצאו אל הפועל עסקו בהקמת מושבי פועלים במהלך מלחמת העולם הראשונה. יש אף כאלה שראו ב"שכונות הפועלים" (במושבות של התימנים בעיקר) תופעה דומה – אך הללו לא נוסדו כצורה עצמאית וארגונית, ועל כן אין לראות בהן מושב פועלים כהגדרתו.

מכאן, שגם ההיסטוריוגרפיה הכללית של תולדות ההתיישבות וגם מחקרים מפורטים לגבי צורות התיישבות שונות הקדישו אך מעט מכתבתם למושב הפועלים. חיים גבתי, למשל, שסקר מאה שנות התיישבות, מזכיר את מושבי הפועלים בחצי עמוד, ומ' אליאב, שעסק בתולדות היישוב בכלל, עשה כמותו.⁵ במחקרים מפורטים על התגבשות מושב העובדים קיימת נטייה דומה: "גבע, שעסק בהיווצרות תנועת המושבים, כורך את מושב העובדים בוויכוח שהתנהל בעיקר בתקופת העלייה השלישית בקרב ציבור הפועלים על צורות ההתיישבות הראויות להם. ר' אידן, שבחנה את התפתחות רעיון מושב העובדים ואת יישומו עד 1939, מקדישה רק חצי עמוד לתופעת מושב הפועלים, ואינה קושרת את

4. מ' שילה, נסיונות בהתיישבות, המשרד הארץ-ישראלי 1908-1914, ירושלים 1988, עמ' 125-180.

5. ח' גבתי, 100 שנות התיישבות, תל-אביב 1981, עמ' 114; מ' אליאב, ארץ ישראל ויישובה במאה ה"ט, 1777-1917, ירושלים 1978, עמ' 347.

הלקחים שהופקו ממנה עת גובש רעיון מושב העובדים.⁶ גם שילוני וכץ התייחסו אליו כאל “מושב פועלים”. לעומתם, א’ ביין עמד בקצרה על הקשר שבין מושב הפועלים ובין רעיון מושב העובדים.⁷ ניתוח קפדני יותר ערך י’ קולת אגב עבודתו על תנועת הפועלים בארץ-ישראל, כאשר הצביע נכוחה על הקשר האבולוציוני שבין שתי התופעות. והרחיק לכת א’ שפר, שטוען כי מושב העובדים יושם כבר הלכה למעשה באחד ממושבי הפועלים, נחלת-יהודה.⁸ מטרתו של מאמר זה תהא להאיר את דמותו הרעיונית ואת התפתחותו המעשית של מושב הפועלים, תוך הבלטת מקומו בתולדות ההתיישבות כחולית ביניים הכרחית בין המושבה, צורת ההתיישבות הדומיננטית בראשית ההתיישבות, ובין מושב העובדים, שהיה דומיננטי בהמשכה.

בחיפוש אחר צורת התיישבות לפועלים חקלאיים

כבר מראשית העלייה הראשונה הלכה ונוצרה בארץ-ישראל שיכבה חברתית מובהקת של פועלים-חקלאים שכירי יום, שיצרו מעמד מוגדר באוכלוסיית היישוב כולו, ובמושבות בפרט. מספר הפועלים הלך וגדל בשנות ה-80 של המאה הקודמת, כאשר במושבות נוצר ביקוש לירדיים עובדות, קבועות ועונתיות, בעיקר בשל הרחבת הכרמים ובניית היקבים. נוצרה שיכבה שהיתה נחותה במעמדה ובתנאי חייה לעומת ה”איכרים” והעוסקים במסחר ובשירותים. המאפיינים החברתיים של הפועלים היו דומים להפליא לאלה של האיכרים; רובם היו בעלי משפחות ובגילאי 25–35, אך בעוד שהאיכרים זכו בתמיכת הפקידות, היו הפועלים תלויים בחסדיה וברצון האיכרים, וניהלו מאבק מתמיד על הקיום. התארגנויות פועלים לא איחרו להופיע, ועמן תביעות שהיו לתביעות קבועות בחללה של ההתיישבות לשנים הבאות, ואשר כולן כוונו לפיתרון “שאלת הפועלים”.⁹ בעיות תנאי מגורים, תנאי העסקה ופיתרון של קבע הוליכו להכרה, כי יש לעשות ככל שניתן כדי לישב גם את הפועלים. אומנם תביעה זו גררה תגובות חריפות בקרב חלק מחובבי ציון, אך גם הם וגם פקידות הברון

6. י’ גבע, “ממושב עובדים לתנועת המושבים – התגבשותו של זרם התיישבות”, *יהדות זמננו*, 5 (1989), עמ’ 179–217; ר’ אידן, *מרעיון לתנועה, התפתחות רעיון מושב העובדים ויישומו 1933–1939*, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת תל-אביב, 1989, עמ’ 11–21. ע’ אסף, *מושבי העובדים בישראל, תל-אביב תשי”ד*, עמ’ 15, מתייחס בקצרה לעין-גנים ולעקרונותיה, אך אינו מצביע על מקומה בהתפתחות רעיון המושב.
7. א’ ביין, *תולדות ההתיישבות הציונית מתקופת הרצל ועד ימינו, תל-אביב תשי”ד*, עמ’ 97–173, 175.
8. י’ קולת, *אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה הארצישראלית*, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ”ד, עמ’ 215–218 (להלן: קולת); א’ שפר, “מושב עובדים בנחלת יהודה (תרע”ג–1913)”, *קתדרה*, (תשרי תש”ן) עמ’ 85–106 (להלן: שפר).
9. על “שאלת הפועלים” רבו המאמרים בני הזמן, כגון: ז’ס, “לתולדות הפועלים במושבות”, *העולם*, גל’ 15, 16, 17 (תרס”ט). סיכומים אצל: C. Nawratzky, *Die*

רוטשילד פעלו כבר מראשית שנות ה־90 ליישובם של פועלים. מעשיהם באו בעקבות יוזמתם של אחדים מקרב הפועלים, שהתיישבו בנחלת ראובן לרר והניחו את היסוד לנ־סְצִיוֹנָה. בה בעת התפרסמו גם תוכניות של ממש ליישוב פועלים, כגון "הארץ והעבודה"¹⁰. באמצע שנות ה־90 היוו כבר הפועלים בסיס לייסודן של שתי "מושבות לדוגמא": קסטינה מטעם חובבי ציון ומטולה בידי הפקידות. לצד זה נעשו מעשים בהיקף קטן יותר, כגון הקמת משמר־הירדן על ידי פועלים חקלאים, ויישוב פועלים במוצא על ידי לשכת "בני ברית" בירושלים. לשיא הגיעו הרברים עם פעולתה של יק"א בגליל התחתון, אשר בצד בני איכרים ממושבות ותיקות הנחילה על אדמותיה עשרות פועלים ומשפחותיהם, ופעלה להכשרתם בחוות סגירה.

בסופו של דבר הביאה שאיפת ההתנחלות המתגברת של הפועלים לכמה ניסיונות ומעשים של ממש, בהם היו מעורבים גורמים שונים. המאמצים התבטאו בהנחלת פועלים בוודדים במושבות ותיקות, בהנחלת פועלים במושבות חדשות, ובהקמתן של מושבות לפועלים. הללו היו איפוא חומר חשוב בעשייה ההתיישבותית, ולא פחות מ־16 מושבות (מתוך 30) שקמו בשנים 1882–1908 נועדו לפתור חלק מ"שאלת הפועלים" שניסרה בחלל ההתיישבות היהודית בעת ההיא. עם זאת, במובן העקרוני של צורת התיישבות, לא היו המושבות לפועלים שונות ממושבות אחרות, וכולן התבססו על אותם מאפיינים ארגוניים וכלכליים. שאיפת הפועלים "להתאכר" באה על סיפוקה והם הפכו לאיכרים לכל דבר.¹¹ שונה לחלוטין היתה מטרתם של הפועלים שהחלו להתאסף בארץ עם בוא העלייה השנייה. הללו, ברובם, לא חיפשו נחלה "להתאכר" בה. אדרבא, ראשית שאיפתם היתה יצירתו ושימורו של מעמד הפועלים כמעמד מוגדר בהווה היישובית. "כיבוש העבודה" לצד מגיעים רעיוניים רבים אחרים, והשאיפה לעצמאות, לניהול עצמי ולתיקון המעוות במושבות הקיימות היו חוקים יותר מכל, ובמשך השנים הראשונות לעלייה השנייה רחקו הפועלים שבקרב באיה בכל רעיון התיישבותי או מאחיות קבע באתר יישובי חדש. רבים רואים את נקודת המפנה בגישתה של העלייה השנייה להתיישבות בקריאתו של יוסף ויתקין ל"כיבוש הקרקע", ובוויכוח המר שניהל עם יוסף

Judische Kolonisation Palastinas, Munchen 1914, 261-181 (להלן: נורוצקי); התיישבות; מ' ברסלבסקי, *תנועת הפועלים הארץ־ישראלית*, תל־אביב 1955, עמ' 23-67; "קולת", "פועלי העליה הראשונה", מ' אליאב (עורך), *ספר העליה הראשונה*, א, ירושלים 1981, עמ' 337-382.

10. שם, קולת, עמ' 356-358.

11. "בן־ארצי, "מפועלים לקולוניסטים" - הקמת מושבות לפועלים בתקופה שבין 1882-1914", *אופקים בגיאוגרפיה*, 11-12 (1984), עמ' 85-97; "שפירא (עורך), *עבודה ואדמה*, א, תל־אביב 1961, עמ' 13-51.

אהרונוביץ, שדבק ב"כיבוש העבודה"¹² ואולם, כבר שנתיים קודם לזוויכוח זה, שהתנהל באביב תרס"ח (1908), החלו פועלים ותיקים מבאי העלייה השנייה להגות בתוכנית התיישבותית שתביא פיתרון מקיף למצוקות בהם נתקלו. המציאות הקשה של עבודה שכירה, של תנאי מגורים ירודים (או שכר דירה גבוה), והמאבק להשגת העבודה ולכיבושה, הביאו רבים מהם להכרה, כי המתח בינה ובין האידיאה קשה מנשוא, וכי אפשר אולי למצוא דרך לגשר על הפערים ולמתן את הקשיים. החיפוש אחר דרך כזו, שכרוכה בהתיישבות קבע של פועלים, הוביל לגיבושו של רעיון מושב הפועלים.

עין-גנים ובאר-יעקב: מושבי פועלים שלב א

הרעיון והעקרונות להתיישבות פועלים כאמור, דחקו תנאי המציאות הקשה וכפו על הפועלים לחפש נתיבות חדשות לשינוי מצבם. מציאות זו נוצרה עקב כמה נתונים בסיסיים:

- ★ מאבק מתמיד להשגת ימי עבודה או משרות קבועות, אם כפועלים ואם כמשגיחים, אצל האיכרים.
- ★ מחסור חמור במקומות דיור הולמים, הן לרווקים ורווקות והן למשפחות פועלים.

★ העדר תנאים לפעילות חברתית וציבורית עצמאית. נתונים אלה מופיעים כחוט השני בחוויות הבראשית של בני העלייה השנייה, והם שיעצבו את תודעתם המעמדית ואת גישתם לחיים למשך שנים רבות.¹³ המאבק להשגת ימי עבודה התנהל גם בחזית האיכרים, שם היה על הפועלים לעמוד במצבים מבישים, וגם בחזית התחרות הקשה שהציבו הפועלים הערבים. גם לכשהושגה העבודה, היה על הפועלים להיאבק במשגיחים ולהתמודד עם כושר עבודתם והסתגלותם של הערבים. המאבק להשגת עבודה הונע לא רק מטעמים אידיאולוגיים, אלא מתוך צורכי קיום עצמו – אם לרווקים ואם לקבוצות הפועלים, אך בעיקר לבעלי המשפחות שבקרבם. עם זאת התברר במשך הזמן, כי לא רק שניתן "לכבוש" עבודה רבה, ולהתחרות בפועל הערבי, הנה הולך וגדל מספרם של הפועלים שהיו לקבועים, למשגיחים ואף ל"בויארג'ים" ממש: הם גרו עם משפחותיהם בלב הפרדס, השגיתו על העבודה, על ההשקיה ועל הרכוש, וזכו הן להכנסה נאותה והן למגורים בזול

12. אליאב (לעיל, הערה 4), עמ' 347, וגבתי (לעיל, הערה 4), עמ' 112–114, יוצרים זיקה ישירה בין הוויכוח ובין מעשה עין-גנים, מבלי לבחון את לוח הזמנים של התופעות. הוויכוח עצמו התמצה במאמריהם הנודעים של ויתקין ואהרונוביץ: "י ויתקין, "כבוש העבודה וכבוש הקרקע", *הפועל הצעיר*, 91 (סיון תרס"ח), ובתוך: *כתבי יוסף אהרונוביץ*, א, תל-אביב תש"א, עמ' 7–18.

13. חוויות אלה מתוארות בזיכרונות אנשי העלייה הזו בקובץ: ב' חבס (עורכת), *ספר העלייה השנייה*, תל-אביב תשי"ז, ובעיקר הפרק "כיבוש העבודה", עמ' 163–297 (להלן "חבס").

או בחינם. אחרים, שהכנסתם החלה לעלות לכדי 2-2.5 פרנק ליום כבר בתרס"ה-תרס"ו, התגוררו בתנאי חיים סביבים בבתי איכרים, תמורת שכר חודשי. מצוקת הדיוור המשיכה לשרור, אך יותר ויותר פועלים מצאו דרכים להתגבר עליה.

מקרב פועלים אלה יצא רעיון ההתיישבות לצד המושבות ביישובי פועלים עצמאיים ואוטונומיים. הם נוכחו לדעת, שבדרך זו ניתן יהיה לא רק להתמודד טוב יותר על מקומות עבודה, ואף להעסיק אחרים, כי אם לישים את תפיסת עולמם החברתית, בד בבד עם פיתרון מקיף לשלוש הבעיות המרכזיות שעיצבו את מציאות חייהם. על ידי יצירת מקום מושב סמוך למקום העבודה ניתן יהיה לפתור את מצוקת הדיוור, לבסס את פרנסת המשפחה, לקיים חיי ציבור של קהילה אשר לה ערכים משותפים, ובה בעת להישאר נאמנים למסגרת האידיאולוגית המעמדית, הרואה עדיין את כיבוש העבודה כאידיאה וכיעד מרכזי בהווייתה. אומנם בשלבים הראשונים לא חיפשו הפועלים דרך התיישבותית כשלעצמה, ולא היו מודעים כנראה לכך, שצעדיהם מוליכים למעשה לגיבוש צורת התיישבות חדשה, ולימים גם לשינוי מהותי במרכזיותה של אידיאת כיבוש העבודה. בפעילותם, שהונצחה בעיקר בזיכרונות ובעדויות מאוחרות, לא משתקפת תוכנית התיישבותית מפורטת ומושלמת, שתביא לעיצוב מפה אחרת של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בכללה. מתוך שביקשו להקל על מצוקת קיומם, ומתוך נאמנות למסגרת הרעיונית-מפלגתית, חיפשו דרך קיום חדשה, שסופה גם צורת התיישבות מגובשת יותר. ביסוד התארגנותם של פועלים אלה עמד, אם כן, הרעיון המרכזי – ליצור מקום מושב ומגורים של פועלים, אשר ישמש מסגרת נוחה ויציבה למימוש האידיאה של כיבוש העבודה, ובד בבד גם מימושן של אידיאות אחרות, כגון עבודה עצמית, אחריות עצמית, בחירת מתיישבים וניהול אוטונומי.¹⁴ לפיכך, העקרונות שגיבשו עיצבו צורת התיישבות של ממש, שכינויה – מושב פועלים – מלמדים על הכוונות הראשוניות: לא עוד מושבה בנוסח הישן והמקובל, אם של הברון ויק"א ואם של איכרים עצמאיים, כי אם יישוב של פועלים שמבקשים להישאר פועלים, אך מקום מושבם שונה, נפרד ועצמאי.

השם, המעיד על הנאמנות למסגרת המעמדית – שיכבת הפועלים – היה למעשה מיצוי הרעיונות שלפיהם ביקשו לפעול המייסדים, והם:¹⁵

- ★ עבודה עצמית
- ★ עבודה עברית
- ★ בחירה עצמית של המתיישבים
- ★ אחריות הדדית בין המתיישבים
- ★ אוטונומיה ניהולית
- ★ שוויון בחלוקת הקרקע, בהשתתפות ובניהול

14. י' הורביץ, "מכבוש עבודה להתנחלות", חבס, שם, עמ' 203-209. הורביץ נמנה עם יוזמי הקמתה של באר-יעקב ועבד בפתח-תקוה כ'בויארג'י, גר בעין-גנים – ונמנה אחר כך עם מתיישבי נחלת-יהודה.

15. קולת, עמ' 217.

מבחינה מעשית, התבסס רעיון מושב הפועלים על שיטת פעולה פשוטה, לה יחברו קבוצת פועלים שהכנסתם קבועה וגבוהה יחסית. הללו אמורים להתיישב על כיבת קרקע בקירבת מושבה גדולה – האמורה לשמש מקור התעסוקה העיקרי. כיבת הקרקע תירכש בהדרגה ובתשלומים מידי בעליה. רכישת הקרקע תיעשה על ידי גורם ציבורי (בנק, חובבי ציון או כל גורם אחר), כאשר נדרש תשלום חדר-פעמי גבוה, אך תועבר לידיהם ולבעלותם של הפועלים המתיישבים. הקרקע תחולק באופן שוויוני בין המתיישבים, והללו ישתמשו בה כמשקי עזר להשלמת ההכנסה הנדרשת לקיום ולהחזר החוב על הקרקע. משק העזר יפותח ביוזמתו ועל פי יכולתו של כל מתיישב, ללא ארגון משותף מבחינה חקלאית או מסחרית-שיווקית. הוא יורכב ממתע, משק חי קטן ומגוון, וירקות. הטיפול במשק העזר על ענפיו ייעשה בידי המתיישב – כשיחזור אחר הצהריים ממקום עבודתו, ובידי משפחתו – בעיקר האשה והילדים הבוגרים. מקור ההכנסה העיקרי יהיה עבודתו השכירה כפועל מקצועי ומומן בפרדסים או במשקים אחרים של האיכרים בעלי הנחלות במושבה הסמוכה.

בשיטה זו לא נקבעו מסמרות לגבי גודל היישוב, תהליך גידולו והתרחבותו, אופי משק העזר, שיטות השיווק והמימון, זכות הפיצול, הירושה, המכירה והקנייה של הקרקע ויחסי הגומלין בין המתיישבים. דומה ששאלות אלה טרם נצפו על ידי המייסדים, שכל חפצם היה לפתור מצוקות של שעה ולממש אידיאלים מעמדיים מוחשיים. לעומת זאת, הם עמדו בתוקף על העקרונות הנגזרים מאידיאלים אלה, ובמיוחד על זכות הבחירה העצמית של המתיישבים. זאת ביקשו כדי לפקח על כך, שכל המשתתפים במפעל ההתיישבותי יהיו נאמנים אליהם, ומוכרים כמי שמאמינים בעקרונות היסוד. זכותו של הגורם הציבורי המממן מוגבלת לעניין הקרקעות והמימון, בניגוד למקובל עד אז במושבות הברון, יק”א או חובבי ציון.

עקרונות אלה, שנגזרו מהכרת עולמם של פועלי העלייה השנייה, לא נוסחו באופן מפורט במסמך מחייב, אך היו בבחינת כללים מקובלים על כל מייסדי עין-גנים. כפי שיתברר בהמשך, העדרה של פרוגרמה מחייבת היתה לא רק בעוכריה שלה, כי אם גם שימש לקח חיוני בגיבוש צורות התיישבות מאוחרות יותר.

השיטה ההתיישבותית כפי שנגזרה מן העקרונות האלה טרם הרחיקה לכת מעבר לשיטת ההתיישבות המקובלת בעת ההיא – המושבה – מנקודת המבט של הקרקע והמשק. גם מרחיקי הראות באשר להתיישבות הפועלים לא יכלו עדיין להציע “קפיצת דרך” עד ליצירתו של משק עובדים אוטונומי ועצמאי, שאינו קשור בטבורו לשוק העבודה. על כן התבססה השיטה ההתיישבותית על משק עזר, שייכון על הקרקע הפרטית שתירכש על ידי כל פועל-מתיישב בעזרת מימון ביניים מוסדי-ציבורי.

בדרך זו נרקם הרעיון לצורת ההתיישבות הייחודית של מושב הפועלים. אומנם, לדברי ברנר, “מושב פועלים – זוהי הריבולוציה שלנו, האחת

והיחידה",¹⁶ אך דומה שיותר אכולוציה מאשר רכולוציה היתה כמושב הפועלים במתכונתו הראשונית. ההתפתחות הרעיונית והארגונית לא היתה מהפכנית כי אם הדרגתית ומותאמת למציאות. ביסודו של דבר לא ביקשו מייסדי מושב הפועלים ליצור דרך התיישבותית-המונית ועממית חדשה, כי אם לגבש דרך לפיתרון בעיית העבודה העברית במושבות, ולשלב בה את האידיאות המרכזיות של הפועלים.

עין-גנים: מאידיאה למציאות

חבלי רכישת הקרקע

הראשונים לעיצוב הרעיון ולנסיון לממשו היו חבורת הפועלים שנמנתה לימים עם מייסדי עין-גנים. דומה שזו נתארגנה כבר בשלהי תרס"ה בסיועו של מנחם שיינקין, שעמד אז בראש הוועד הפועל ביפו, וניסתה למצוא סיוע לרכישת קרקעות ליד פתח-תקווה. עם חבורה זו נמנו מנחם בוגרשוב, זאב רוצ'קין (כרמלי) וצבי אורלוב (גשרי).¹⁷ בנסיגונותיהם למצוא סעד כלכלי הם פנו גם להנהלת בנק אפ"ק ביפו, שעסק בעת ההיא ברכישת אדמות בפגיה, מזרחית לפתח-תקווה. ראוי לזכור, כי בשנים הראשונות לפעולתו בארץ-ישראל מילא בנק אפ"ק כמעט את כל החלל של אי העשייה הציונית בארץ-ישראל, ולא התגרר בענייני בנקאות גרידא. עד לבואו של רופין ולמיסודן של פעולות ההסתדרות הציונית פעלו אפ"ק ולבונטין, שעמד בראשו, כגורם מניע בכל הקשור לרכישות קרקע ולאיתור נכסים ויוזמות עשייה בארץ-ישראל. סוכנו ומודיעיו של הבנק איתרו עבורו קרקעות, וגם סוחר קרקעות יהודים ולא-יהודים עניינו אותו באתרים שונים. כך הוצעו לבנק קרקעות פגיה, שהוא התעתד לרוכשן עבור חברת "גאולה".¹⁸

פנייתם של הפועלים ללבונטין נעשתה כבר בכסלו תרס"ו (סוף 1905), אך לא נענתה בחיוב. קניית פגיה נסתבכה ונתארכה באותו זמן, בשל קשיי ה"מפרוז"

16. י"ח ברנר, כתבים, ג, תל-אביב תשי"א, עמ' 302.
17. על עין-גנים נכתב במקומות שונים. ניסיון למעין ספר יובל ראה: מ' חרוזמן, עין-גנים, תל-אביב תש"א (מהדורה שנייה) (להלן: חרוזמן). ב"צ מיכאלי, עין-גנים - מושב הפועלים הראשון, ראשיתו, אחריתו ולקחו, כתבי-יד, ארכיון העבודה, חטיבה 12-104, תיק 23, פורסם בחלקו בספרו יישובים שאוחדו, תל-אביב 1981. על מייסדיה של עין-גנים ראה ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוגריו: כרמלי זאב, כרך א, עמ' 330; בוגרשוב מנחם, כרך ב, עמ' 617; פוחס, כרך יג, עמ' 4313; פנחס יעקב, כרך ג, עמ' 1781, ועוד. כן ראה כמה מאמרים קצרים לחג היובל וחצי היובל: ש' דיין, "עין-גנים - לחצי יובלה", הפועל הצעיר, כ"י, גל' 26-27, הארץ, 16.4.33; 19.11.58 ("עין גנים חוגגת יובלה"); דבר, 5.10.58 ("עין-גנים בת 50"). ראה גם ג' קרסל, ספר היובל - פתח תקוה, תל-אביב תשי"ג עמ' 288-291.
18. על רכישת פגיה: ז"ד לבונטין, לארץ-אבותינו, ב, תל-אביב תרפ"ד, עמ' 205-206; שלוני, עמ' 295-296. דו"ח על מצב הקרקעות ראה אצ"מ, A25/136, שנחתם בפתח-תקוה ב-12 בפברואר 1907. הדו"ח מפרט את סוגי הקרקע, טיבה וערכיה החקלאיים והכספיים.

(ההפרדה מקרקעות הערבים – בהיותה מושאע), ובמקומה הציע להם לבונטין אדמות ליד ראשון-לציון. דבר זה היה מרחיקם כמוכּן מפתח-תקווה כמקום תעסוקה, והם דחו את הצעתו. כמו כן דרש לבונטין, שהצעת הפועלים תיעשה בגיבוי של גורם ציבורי “מסחרי”, ומכאן התפתחה מעורבותו של “הוועד האודיסאי” כגורם כזה.

ראוי לשים לב לכך, שהפועלים לא פנו לקרן הקיימת או לגורם אחר בהסתדרות הציונית, כי אם לגוף הוותיק והמנוסה יותר בשאלות ההתיישבות בארץ-ישראל. בעת ההיא ההסתדרות הציונית לא נתפסה עדיין כגורם מעשי ממשי בארץ-ישראל. אך לימים חייבה השאיפה להתיישבות שינוי ביחסם של הפועלים להסתדרות הציונית ותביעה ממנה לבצע מדיניות התיישבותית מותאמת להם.¹⁹ מי שדרש ליצור זיקה בין הקרן הקיימת ובין יישובם של פועלים היה מ' אוסישקין, אז ראש הוועד האודיסאי. דרישה זו עיכבה למשך זמן רב את ההתקשרות בין קבוצת המתיישבים ובין בעלי הקרקע, ומשא ומתן מייגע התנהל בין אודיסה ובין קלן, מקום מושבה של הנהלת הקרן הקיימת בעת ההיא.²⁰

הוועד האודיסאי עצמו התייחס בחיוב רב לרעיון מושב הפועלים כפי שהוצג בפניו:²¹

הוועד חקר ודרש בשאלה זו ובא לידי החלטה שההצעה נכונה מאד [...] הפועלים יכולים מעט מעט לבנות להם מעונות, לגדל עופות, בהמות, לזרוע גנות; את פרי עבודתם ימכרו בפתח-תקוה ועם זה יהיו בטוחים בעבודה, שהרי לפרדסי פתח-תקוה דרוש מספר גדול של פועלים [...] הם כולם חרוצים בעבודתם, רגילים ליגיע כפים ונכונים בהחלטה גמורה להשאר בארץ.

עם זאת, דרשו הוועד האודיסאי ושלוחתו – הוועד הפועל ביפו – כי המושב המוצע יהיה גדול יותר, ויכלול גם לא-חקלאים מקרב דרי פתח-תקווה. לשם כך דרשו את שיתופה של הקק”ל. סוגיה זו עוררה תרעומת בקרב הפועלים, אשר סברו שאין לעשות בכספי הלאום שימוש אחר מלבד רכישות קרקע. בין כה וכה התמשך העניין ורוכשי הקרקעות, שהצליחו להשלים את ה”מפרוז”, החלו במדידות ובחלוקת הקרקע לכל דיכפין. הרעיון כולו עמד בפני שוקת שבורה, בשל דרישתו של אוסישקין מכאן, והעמידה על העקרונות מצד הפועלים מכאן. כמצב זה נדרשה התערבותו של בורר, וזו נמצאה בדמותו של ד”ר ברנשטיין-כהן, ששימש כרופא בפתח-תקווה באותו זמן, ובה בעת היה חבר ועדת הביקורת של ההסתדרות הציונית. על כן הצליח להשיג פשרה שאפשרה את

19. קולת, עמ' 220–233.

20. חילופי המכתבים הקשורים במו”מ בין “הוועד האודיסאי” ובין הקק”ל אצ”מ, KKL/2, 154. ראוי לציין, כי החלטה חיובית של הקק”ל נתקבלה כבר במאי 1906, אך ההודעה הרשמית על העברת הכסף הגיעה רק שנה וחצי לאחר מכן.

21. חשבון ועד החברה (לתמיכת בני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריא ובארץ הקדושה) שלוש השנים הששיות (1905, 1906, 1907), אדעססא תרס”ח, עמ' XVI (להלן: חשבון ועד החברה).

מימוש הרעיון. נקבע כי הקרן הקיימת אכן תשתתף ברכישת פגיה, אך דבר זה ייעשה בצורת הלוואה לוועד האודיסאי בגובה 20,000 פרנק – כמחצית סכום הרכישה כולה. בכסף זה תירכש הקרקע, אך לא תירשם על שם הקק"ל, כי אם על שם הוועד האודיסאי, שיעביר את החלקות לבעלותם של חברי הקבוצה המתיישבת. ב-6 בינואר 1908 נחתם החוזה בין שני הגופים וכעבור יומיים כבר הודיעה קלן ללבונטין על העברת הסכום לטובת ניסיון ה"קיבוע" של פועלים מהגרים ליד פתח-תקוה.²²

הלוואה זו אפשרה לוועד האודיסאי לא רק להוסיף עוד 11 משפחות ל-20 המשפחות המיישבות, כי אם גם להקצות כ-50 דונם למגרשי בנייה עבור פועלים, סוחרים, בעלי מלאכה ומורים, שיוכלו בדרך זו לרוכשם בזול ובתנאים נוחים, בהשוואה למצוקת הדיור ולגובה המחירים בפתח-תקוה גופא. כסה"כ נרכשו על ידי הוועד האודיסאי 522 דונם, שעליהם התכוונו לישב 31 משפחות, שיפעלו על פי תקנות מושב הפועלים, ועוד 28 מגרשי בנייה לאחרים שלא השתייכו ליוזמי הרעיון. כל משפחה מתיישבת היתה אמורה לקבל 14.5 דונם למשק עזר, ומשפחה אחרת – 1.8 דונם לבניין וחצר. 24.5 דונם נותרו למכני ציבור, דרכים ושטחים אחרים.²³

באופן כזה נוצר מלכתחילה מצב, שבו לא עמדו הפועלים לכדם בפני מימוש רעיון התיישבותי מקיף, שכן תלותם בגוף ציבורי חייבה אותם לקבל גם מתיישבים אחרים שאינם מחויבים לרעיונות העיקריים שביקשו הם לישם. הוועד האודיסאי מצדו לא ראה את האידאיה הפועלית לבדה, כי אם ביקש למלא בה בעת גם את יעדיו האחרים. לכן, כבר מדרך כינונו לא עמד מושב הפועלים כצורת התיישבות סגורה ושלמה, המחושקת בתקנות ובפרוגרמה מקיפה ומחייבת. נגזר עליו לעמוד בניסוי המעשי כחלק מיישוב פתוח והטרוגני, שבתוכו קיימת קבוצה המנסה את הרעיון.

במבחן המעשה

כשנתיים של חבלי התארגנות ורכישת קרקע נמשכו – למן כסלו תרס"ו ועד ראשית תרס"ח – עד שראשוני עיין-גנים החלו לבנות את בתיהם. מיד עם חלוקת הקרקע הם קבעו לארמות פגיה את שם יישובם – עיין-גנים – וניגשו לתקן תקנות ולממש את רעיונותיהם. התכנון הפיזי היה פשוט בעיקרו: רחוב אחד ארוך נמתח מצפון לדרום,

22. נוסח החוזה ראה אצ"מ KKL2/153; הודעת קלן לאפ"ק, 8.1.1098, אצ"מ KKL2/154. תפקידו של ד"ר ברנשטיין-כהן, מזכר אצל: חריזמן, עמ' 38, אצל הורביץ (לעיל), הערה 13), עמ' 107-209, ובמקומות נוספים. אך הוא עצמו לא התייחס לכך בזיכרונותיו על תקופת פתח-תקוה: מ' ברנשטיין-כהן, ד' קורן (עורכים), ספר ברנשטיין-כהן, תל-אביב תש"י, עמ' 162-173.

23. חשבון ועד החברה, עמ' XVI. במקורות שונים נמסרים נתונים שונים במקצת לגבי גודל השטח: שילוני, עמ' 298, מוסר על 400 דונם; בעיתונות התקופה נזכרים 540 דונם, 508 דונם ועוד. המקור המפורט ביותר נמצא במכתבו של אוטישקין לדירקטוריון קק"ל, 26.4.1909, אצ"מ KKL2/153.

ובמרכזו חצה אותו רחוב ניצב. רחוב הרחוב הראשי נקבע ל-16 מ', מהם 12 מ' "לנסיעה בקרון ושני מעטר מכל צד למדרכה".²⁴ לאורך הרחוב תוכנן להכשיר תעלות ניקוז מים, ולנטוע לצדן עצי סרק. המגרשים נמתחו משני צדי הרחוב, למזרח ולמערב, ובצומת הרחובות הוקצו מגרשים למבני ציבור. ראשוני המשתכנים קבעו בין השאר בתקנותיהם:²⁵

- ★ כל חבר חדש מתקבל בהסכמת האספה הכללית.
- ★ הקרקע מחולקת באופן שווה – ואין לחבר זכות לרכוש חלקה נוספת.
- ★ חובת עבודה עצמית ועבודה עברית.
- ★ חובת הלשון העברית.
- ★ אחריות הדדית בין המתיישבים (ערכות הדדית לצורכי ציבור והשקעות ברכוש ובאינוונטר).

צריך לזכור, כי מייסדי עין-גנים קיבלו כל זאת על עצמם באופן וולונטרי, בהיותם חלק אינטגרלי של "הפועל הצעיר", ומתוך אמונה בעקרונות שהינחו את הפועלים בתקופה זו. לכאורה, הם יכלו לגשת לעשייה רק מתוך אחריות לרכוש, להצלחה המשקית ולעצמם הם. ואולם מחויבותם לעקרונות ולאידאלי הפועלים היתה שלמה, והם ביקשו להוכיח כי ניתן למזג את כיבוש העבודה עם כיבוש הקרקע ולהיות מופת לאחרים. על אף הקשיים ועל אף התנאים שנכפו עליהם עם תחילת דרכם, שנשתבשה והלכה, הם ביקשו למסד צורת התיישבות פועלית חדשה.

מבחן היום-יום של עין-גנים היה קשה מכל בחינה שהיא. מתיישביה נתקלו בכל הבעיות המאפיינות יישוב חדש שטרם התבסס, אך נוספה כאן מגבלה חמורה שנטלו על עצמם: הם לא יכלו להקדיש את כל עתותיהם לפיתוח יישובם וביסוסו, שכן את עיקר יעודם ראו בהמשך העבודה כפועלים שכירים במושבה. בניית הבתים נתארכה ונמשכה כשנה וחצי, משום שהם יכלו להתפנות לכך רק עם שובם מן העבודה, וכך גם פיתוח משק העזר. על מנת לחסוך בהוצאות נבנו הבתים מלבני חומר, וגם זאת לאחר קשיים מרובים בהשגת אישורים. המבנה הראשון הוקם על ידי רוצ'קין, ובביקור שערך רופין בעין-גנים ביוני 1908 הראה לו רוצ'קין כי כמוהו עשו עוד מתיישבים, ו-10 מהם נמצאים כבר "תחת גג". בחול המועד סוכות תרס"ט נחגגה חנוכת המושב והונחה אבן פינה לבתים נוספים. עלותו של מבנה לבני חומר נאמדה ב-30–40 נפוליון, סכום שווה ערך לשכר דירה של שנים ספורות בפתח-תקווה (נאמד אז ב-5–6 נפוליון לשנה).²⁶

בפיתוח משק העזר נתקלו המתיישבים בבעיות של חוסר ידע והעדר ניסיון או הכשרה, כאשר ניגשו ליסד ענפי עזר כגון ירקות, חלב, דבורים, אתרוגים וכד'. מטעי הדר ניטעו רק בהדרגה, וגם התוכנית לפרדס משותף על שטח של כ-100 דונם (שהורכב מהפרשת 3.2 דונם על ידי כל מתיישב) התעכבה בהעדר מימון.

24. חשבון ועד החברה, עמ' XVII; הפועל הצעיר, אדר ב, גל' 6 (תרס"ח).

25. חריומן, עמ' 39. שם גם רשימת המתיישבים והמצטרפים.

26. רופין לדירקטוריון קק"ל, 17.6.1908, KKL2/154.

בעיית המים והולכתם למשקי העזר הכבידה אף היא. כבר בראשית דרכם השלישו המתיישבים סך 300 פרנק לחפירת באר, שכן ראשוני הבאים נאלצו להוליך מדי יום פחי מים מפתח-תקווה. חפירת הבאר לא סייעה אלא לקצר את זמן ההובלה, שכן לא נותרו משאבים להולכת המים בצנרת למגרשי המתיישבים. דבר זה חייב עול של הלוואה נוספת.

מעל הכל העיקה על המתיישבים מצוקת ההתחייבות לעמוד בתשלומים עבור הקרקע ושאר ההלוואות שנטלו. לא כולם הצליחו לעמוד בהחזר השוטף, ובמהלך השנה הראשונה והשנייה עזבו 14 פועלים את משקיהם ונחלתם הועברה לפועלים חדשים.²⁷ מצוקה זו עוררה גם את הוויכוחים העקרוניים הראשונים, כאשר הציע מי מהחברים, שעין-גנים תקבל סיוע מקיף מיק"א ומן הוועד האודיסאי, ובכסף יוכלו לפתח משקים לקיום מלא, ללא צורך בעבודה השכירה. גם פיתוח ענפים שונים לווה בסוגיות עקרוניות, כגון העסקת עבודה שכירה, מכירה ושיווק התוצרת, ופיתוח משתלות ומטעים, המחייבים עיסוק מרובה בהיבט המסחרי. על קשיים אלה נוספו מצוקות השירותים הציבוריים, בעיקר בתחום הרפואה והרוקחות, וכמובן גם העובדה, כי במערך היחסים בין מושבת האיכרים ומושב הפועלים היו טמונים עוינות והשקפות עולם מנוגדות בתכלית.

אף על פי כן עמדה עין-גנים במבחן הקיום, ולאחר מספר שנות מחסור ועוני החלה להתבסס באופן ממש. חברים חדשים נכנסו במקום העוזבים, נחפרו עוד בארות והניסויים החקלאיים השונים הפכו את המתיישבים למומחים לגידולים שונים. חלק ניכר המשיכו כפועלים או כמשגיחים ששכרם גבוה, וכך בכך החלו גם ענפי משק העזר להכניס סכומים ניכרים. במיוחד רווח לאנשי עין-גנים עם התפתחות מטעי ההדר שנטעו בחלקתם, וגם עם ההתמחות בירקות והכנסת הבקר לחלב בסיוע הלוואה מבנק אפ"ק, בשלהי תר"ע.

דו"ח הוועד האודיסאי לשנת תרע"א (סוף 1910) היה אופטימי למדי:²⁸

רבים מהפועלים יש להם כבר הכנסה הגונה מגנותיהם. אחרים נטעו עצי פרי הדורשים השקאה. לרבים יש כבר פרות לגדול חלב, ויחד עם זה כמעט כולם יש להם משרות חדשיות ב"פתח-תקווה" ומקבלים בשכרם מששים ועד מאה ועשרים פרנק לחודש. בחורף שנת תרע"א נטעו בני עין-גנים ביחד בחלקה מיוחדת חורשה של עצי אקליפטוס על שטח של ארבעה הקטר ומחצה, כי עצי האקליפטוס נותנים בזמן האחרון הכנסה הגונה.

תמונה כזו של המציאות מתעלמת אומנם מקשיי הקיום, אך מלמדת על שלב הביסוס שעין-גנים נכנסה אליו. שכר של 60-120 פרנק לחודש - 2.5-5 פרנק ליום - היה גבוה למדי, ומיגוון הענפים איפשר קיום נאות גם ממשק העזר.²⁹

27. חריזמן, עמ' 42-43; חשבון ועד החברה, מחזור שלוש-שנים הרביעי, אדעססא תרע"ב, עמ' XXII-XXI (להלן: חשבון ועד החברה - מחזור רביעי).

28. שם, שם.

29. שם, שם.

נוסף על כך הפכה עין-גנים לאבן שואבת לרכים מבני העלייה השנייה ופעיליה הבולטים. א”ד גורדון קבע בה בתרס”ט את מקום מושבו, ולצדו שהו תקופות ארוכות ברל כצנלסון, י”ח ברנר, ש”י עגנון ואחרים. דומה שהם נמשכו לבחון מקרוב את הניסוי המתהווה בהתיישבות של פועלים, ונהנו משיכרון ה”חופש” ששרר בעין-גנים, לעומת שכנתה הגדולה. ביצירותיהם הספרותיות וההגותיות הותירה עין-גנים משקע בר קיימא, וממנה למדו לקחים חיוביים ושליליים להמשך דרכה ההתיישבותית של שיכבת הפועלים.³⁰

ואולם, בדרך שהולכה לכיסוס נתגלו גם המגרעות שבשיטה, ונחשפו חולשותיה כצורת התיישבות. בראש וראשונה נתגלתה דילמת העבודה העצמית במשק העזר שעמד לרשות המתיישבים. חלקה בת 15 דונם איננה ניתנת לעיבוד רק בשעות שלאחר העבודה העיקרית כמושבה:³¹ ”טועים הם אלה החושבים ש’חצי איכר’ של עין-גנים יהיה פועל ורק בזמן שלא ימצא עבודה אצל אחרים יעבוד את אדמתו”. מחד גיסא מחייבת החלקה זמן וטיפול יסודי, ומאידך גיסא אין הפועל יכול להקדיש לה את עיקר זמנו. גודל החוב והצורך לעמוד בתשלומים קבועים חייב עבודה שכירה בהיקף מלא, ואז הוונח המשק. אם טופח המשק – חסרו הכנסות לכיסוי התשלומים.

דילמה זו הניעה מתיישבים אחדים לבקש פיתרונות אחרים, כגון עבודה שכירה (ובמקרה הטוב – עברית), או שימוש בקרקע כנכס למימון המשק והחובות.³² בשני המקרים פעלו המתיישבים נגד העקרונות בהם האמינו, ורק מחויבותם לעצם הרעיון עמדה מול הסחיפה המוחלטת כבר בצעדים הראשונים. משנפרצו הסכרים, והיו שקנו עוד חלקות קרקע (ובכך הפרו את השוויון), או שהעסיקו פועלים, שוב לא נמצאה אוטוריטה, ובוודאי לא כלים חוקיים מתאימים, כדי להגן על המבנה האידיאי שמאחורי צורת התיישבות זו.

דרכה של עין-גנים צלחה כיישוב חקלאי עוד בטרם פרצה מלחמת העולם, אך דרכה כצורת התיישבות פועלית ייחודית הלכה ונשתבשה, והיא דמתה יותר ויותר למושבה רגילה של בעלי נחלות הדואגים לביסוסם ולפיתוחם. אכן, כבר באדר תרס”ט קבל על כך הפועל הצעיר:³³ ”המטרה שלשמה נוסדה עין-גנים, נשכחה כמעט על ידי המייסדים וגם על-ידי המתיישבים [...] היא נוסדה בשביל פועלים ולא בשביל אכרים!”. וכעבור שנים מספר, בתרפ”ב, מציין כבר עיתון הפועלים, כי ”רבים הם כבר בתוך צבור העובדים, שאינם יודעים כלל את עין

30. הפועל הצעיר, 6 (טבת תרע”ב); ראה גם ד’ סמילנסקי, ”מושב עין-גנים” (מכתב מינוי 1911 ב”רוסווייט”), המובא בתוך: י’ כץ (עורך), עיר נולדת – סיפורן של תל-אביב וארץ-ישראל בתקופת העלייה השנייה על פי מכתביו של דוד סמילנסקי, תל-אביב תשמ”ו, עמ’ 120–121; שילוני, עמ’ 298–300. ראה גם י’ קלוזנר, עם וארץ קמים לתחייה, תל-אביב 1944, עמ’ 108–109.

31. א’ מונצ’יק, ”עין-גנים”, הפועל הצעיר, 9 (אדר תרס”ט). מונצ’יק נמנה עם מייסדי עין-גנים וחתר כל העת לביסוסה כ”יישוב עובד” ברשות עצמו.

32. ע”כ [כרמלי?], ”עין-גנים”, הפועל הצעיר, 11 (אדר תרס”ט).

33. שם, שם.

גנים בתור מושב של פועלים".³⁴

ואומנם, לא רק שעין-גנים לא היתה מוכרת ככזו, אלא שחבריה אף הוצאו אל מחוץ להסתדרות (!) בגין העסקת עבודה שכירה, האסורה על פי חוקתה...

באר-יעקב (באר-שלום)

הרעיון ליישוב של פועלים, שהלך והתרחק בין מייסדי עין-גנים, שבה את לבם של פועלים רבים, ושלושה מהם (יונה הורביץ, פנחס ויגודסקי ואלכסנדר נורדשטיין) התקבצו ויוזמו פנייה ליק"א להקמת יישוב במתכונת דומה. הפנייה ליק"א מלמדת, כמובן, שצורת התיישבות זו לא זכתה בעת ההיא להכרה על ידי גורם מוגדר, הן בקרב הפועלים והן בקרב הגופים הפועלים למען התיישבות בארץ-ישראל. יק"א, שסברה כי עומדים בפניה בעלי אמצעים, היפנתה אותם לקרקעות שונות ומרוחקות ממקורות תעסוקה במושבות.

פנייתם לחברת "גאולה" היתה מעשית יותר, שכן לרשותה עמדו קרקעות שנרכשו במהלך תרס"ו באיזור ביר-סאלם, סמוך לרמלה, ובמרחקי הליכה קצרים מראשון-לציון, רחובות ונס-ציונה.³⁵ אדמה זו התאימה לרעיון מושב הפועלים, בהיותה ראויה למטעי עזר וירקות, ובהיותה בקירבת מקורות תעסוקה. אפילו אפשרות לשיווק התוצרת ברכבת לירושלים וליפו לא נעלמה מעיני הפועלים היוזמים. הם צירפו אליהם פועלים נוספים ופנו לוועד הפועל ביפו. ראש הוועד, ח' חיסין, מנהל לשכת המודיעין שלו, מ' שיינקין, ומנהל "גאולה", מ' דיזנגוף, הציעו לפועלים עיסקה מורכבת יותר מזו של מושב פועלים גרידא. הם הביעו נכונות לסייע להם במימוש הרעיון, אך הציבו תנאי, ש-19 חלקות יוקצו ליהודי קווקו, שהחלו אז לעלות ארצה.³⁶

הצעה זו פילגה את הפועלים היוזמים, משום שברור היה כי בכך ייפגעו האוטונומיה והזכות להחליט מי מתקבל ליישובם, ומשום שעולי קווקו לא היו שותפים רעיוניים לאידיאות של פועלי העלייה השנייה. אולם בהעדר גורם אחר שיממן את רכישת הקרקע עבורם, נאלצו לקבל את תנאי הוועד הפועל, אם כי

34. י' אפטר, "עין-גנים", הפועל הצעיר, גל' 11, 12, 14-15 (טבת תרפ"ב). על הוצאתה מההסתדרות ותוצאותיה: מיכאלי (לעיל, הערה 71), עמ' 15; ב' כנלסון, כתבים, יא, תל-אביב תש"ו, עמ' 178; י' אורי, "למשלולם", הפועל הצעיר, 26 (אדר תש"ג). גם במרוצת שנות ה-20 התפלגו אנשי עין-גנים בין המיעוט שביקש לשמור על ערכי החקלאות, הערבות ההדדית והשוויון, לעומת הרוב המתאים עצמו לתהליכים הכלכליים על ידי התרחבות ומעבר מיישוב כפרי לעירוני, וכך נמשכו הדברים עד צירופה של עין-גנים לפתח-תקוה בשנת 1934. האד"ץ, 4.7.29, בסקירה על מצבה, מגזירה עדיין כמקפת "חומת סין" לעומת פתח-תקוה השכנה. ראה גם חריומן, עמ' 86-89. על מצבה בתום המלחמה: ספירת היישובים: עין-גנים, סקר מפורט, ארכיון העבודה, IV 312/232.

35. על רכישת הקרקע באיזור ראה י' כץ, גאולה תתנו לאד"ץ, חברת "גאולה" לרכישת קרקעות, ירושלים 1987, עמ' 66-72 (להלן: כץ); חשבון ועד החברה, עמ' XIV-XV; דו"ח על קרקעות ביר-סאלם, אצ"מ, 26A25/136.

כדושצ'נוסט, 27.11.1903, הצפירה, 6.12.1903.

36. י' הורביץ (לעיל, הערה 13), עמ' 203-204.

חלקם עזבו את הקבוצה המייסדת ולא נטלו חלק בבניית היישוב. הוועד עצמו, מסתבר, ראה בקרקעות בירסאלם מכשיר לפיתרון שתי בעיות שהעיקו עליו: הפועלים המבקשים להתיישב בסמוך למושבות, והעולים שהגיעו מקווקו ופנו לקבלת סיוע להתיישבות בדרך המוכרת של מושבת איכרים בעלי נחלות.

למן קיץ תרס"ז ועד חנוכה תרס"ח נמשכו המגעים לייסוד המושב, והושגו הסכמות הצדדים. אדמת בירסאלם, שנקראה תחילה באר-שלום, הכילה 2,039 דונם, שנקנו במחיר 71,375 פרנק (כ-35 פרנק לדונם). היא נחלקה ל-40 נחלות בנות 50 דונם, והיתרה הושארה לצורכי ציבור. בניגוד לעין-גנים, לא נעשתה חלוקה שוויונית של הקרקעות, כי אם נרכשו יחידות בעלות בגודל שונה: ל-15 מתיישבים היו 50 דונם, ל-6 אחרים – 100 דונם, ל-3 אחרים – 150 דונם ולאחר – 200 דונם (!).³⁷ 25 הבעלים הראשונים היו אפוא בני מעמד שונה זה מזה כבר מלכתחילה.

התפתחותה של באר-יעקב נתקלה אף היא בכל אותם מכשולי בראשית של יישובים חדשים, הן מבחינה פיזית והן מבחינה משקית. העדר האמצעים שבידי המתיישבים חייב אותם להעדר תקופות ארוכות לשם מציאת מקורות עבודה קבועים, על מנת לעמוד בתשלומים לוועד האודיסאי. הם התחייבו לשלם תשלום ראשון של רבע מערך הקרקע, ואת היתרה במשך תשע שנים, פעמיים בשנה, בתוספת רבית של 2%, שתשלום לאחר פרעון הקרן במשך שנתיים נוספות. התחייבות ארוכת טווח כזו הכבידה על פיתוח משק העזר, ורובם הסתפקו בנטיעת שקדים. חיסין נאלץ לדחוק במתיישבים שוב ושוב ולתבוע מהם לעמוד במלוא תשלומיהם, כדי לפרוע ל"גאולה" את חובה.³⁸ דו"ח הוועד האודיסאי לשנת תר"ע, המתאר את קשיי ההתיישבות, עומד הן על הכשל החברתי בייסודה והן על הקושי הכלכלי: "נעשתה פה שגיאה בסדר הקבוצה של המתיישבים, שלא הקפידו כל-כך בחומר האנושי כמו בעין-גנים".³⁹

כלומר, החיבור בין שתי קבוצות מתיישבים עורר קשיים פנימיים. לא רק שהללו היו "אשכנזים" והללו "ג'ורג'ים" (קווקזים), אלא בעיקר היה הבדל במגמת ההתיישבות ובערכים הבסיסיים שהאמינו בהם. לכך נוסף הקושי הכלכלי. נטיעת השקדים העסיקה כל כך את המתיישבים, עד שלא התפנו לחפוש מקורות תעסוקה נוספים. משום כך נאלצו להוציא מיד בראשית מעשיהם את כל חסכוניהם, וחשבונום שובש עד כי לא נמצאו בידם אמצעים לקיום ולפיתוח לאחר שתי שנות התיישבות. בתום שנתיים וחצי לא הצליחו לפרוע לוועד האודיסאי אלא כמחצית מחובם עד קיץ 1910, ואוסישקין תבע

37. חשבון ועד החברה, עמ' XV; נוורצקי, עמ' 276-277.

38. בארכיון אתיאל (הייטל), אצ"מ, A321, מצוי חומר רב על קורות באר-יעקב, פרטוקולים של אספות הוועד והמתיישבים, קשיי הקיום ובעיות היישוב. על תשלומי חובם ראה דינגוף לוועד באר-יעקב, 13.12.1907, חיסין לויגר, 6.2.1908. על קשיי בראשית וקורות המושבה: א' קוצר (עורך), ספר היובל באר-יעקב, תל-אביב 1958, עמ' 35-52; 70 שנה לייסודה של באר יעקב, באר-יעקב 1978; פ' לבטוב, "איך הייתי ליחובש" וירופא עיניים", חבס, עמ' 295-297.

39. חשבון ועד החברה, מחזור שביעי, XXII.

מהם בתקיפות כי יעמדו במלוא חובם, ולא – יבוא קץ לניסיון ההתיישבות כולו⁴⁰. מאחר שמשק העזר היה אמור להתבסס גם על ירקות, שהתכוונו למוכרם בשוקי ירושלים, רמלה ויפו, הם נאלצו למצוא מימון לשיטת השקיה מסודרת. לשם כך היה עליהם ליטול הלוואה נוספת מבנק אפ"ק, בערכות הוועד האודיסאי. כל זה חייב את המתיישבים להוצאות קבועות גבוהות. נוסף לכך התברר, כי גם שירותים ציבוריים יהיה עליהם לממן בעצמם. בעוד עין-גנים נסמכת על פתח-תקווה, הרי שמרחק ההליכה לראשון-ציון היה יותר מ-40 דקות, וחייב פיתוח שירותים ציבוריים מקומיים: "עכשיו הוברר כבר, שבאר-יעקב תהיה סוף סוף למושבה בפני עצמה, ומכיון שאי-אפשר יהיה לה להשתמש בהמוסדות והתקונים הציבוריים של המושבות הסמוכות [...]"⁴¹ המסקנה מכך היתה הגדלת היישוב, לשם הרחבת הבסיס החברתי והכלכלי, ומכאן – אובדן צביונו ואובדן דרכו כמושב פועלים, שנועד לסייע לכיבוש העבודה במושבות. חלק מן המתיישבים העסיקו מלכתחילה עבודה ערבית וחלק החכירו אדמות לפלאחים מן הסביבה. הפער הרעיוני בין המתיישבים נותר בעינו, ולפועלים קשה היה לממש את רעיון כיבוש העבודה בדרך שהיתוו בראשית המעשה. גם הם נאלצו להעסיק שכירים, להחכיר קרקע ולהעדר מן המקום בעונה ה"מתה". בחורף תרס"ט כבר ביקש מ' שיינקין, כי יעמידו לרשות לשכת המודיעין שבראשותו רשימת חלקות קרקע שניתן למכור לכל דכפין,⁴² ואט-אט הוסרו כל החישוקים האידיאיים שנטלו המתיישבים על עצמם, והפכו את מושבם למושבה "בדרך הישנה".

לקחי עין-גנים ובאר-יעקב: סיכום שלב א' של מושב הפועלים

במשך חמש השנים הראשונות שבהן פילסו שני מושבי הפועלים הראשונים את דרכם, הם הירכו להעסיק את הגורמים המעורבים בהתיישבות בשאלות הפועלים בארץ-ישראל. ציבור הפועלים עצמו, במפלגותיו ובהסתדרות הפועלים, בחן מקרוב את התפתחותן והשתתף בפועל בביסוסן. הוועד האודיסאי והוועד הפועל ביפו התבוננו ביישובים אלה במבט רחב ופרספקטיבי יותר, לאו דווקא מנקודת מבט רעיונית. במקביל, החלו לפעול בארץ ביתר אינטנסיביות המשרד הארצישראלי וחברת הכשרת היישוב, וכן הקרן הקיימת. אולם הם נפנו לניסיונות יישוביים אחרים: חוות הכשרה לפועלים, קבוצה, "אחוזה" וחוות ניסוי ונטיעה.

מושבי הפועלים עברו את משברי השנים הראשונות ונכנסו לשיגרה יישובית, כשהם מתבססים והולכים מבחינה משקית. בעין-גנים ראו דוגמא מוצלחת ליישוב המבוסס על מטעים וענפי משנה, העומד בהחזר חובותיו ואף מתרחב

40. אוסישקין ל"בני המושבה", 18.6.1910 (1.7.1910), אצ"מ A321/8.

41. חשבון ועד החברה, מחזור שביעי, XXII.

42. שיינקין לוועד באר-יעקב, ט"ו באייר תרס"ט, אצ"מ A231/7.

מבחינת מקרקעין ואוכלוסין. במצב זה נתפלגה הערכה של מידת הצלחתם של יישובים אלה בין שני צדדים: המתיישבים והגורמים היישוביים שסייעו להם, ובעיקר הוועד האודיסאי ובנק אפ"ק, מצד אחד, והפועלים החקלאים ומומחים מקורבים להם מבחינה רעיונית, מצד שני.

המתיישבים בעין-גנים ובבאר-יעקב ראו את מעשיהם באור חיוב, וסברו ברובם כי פילסו דרך נאותה לפיתרון שאלת הפועלים בארץ-ישראל. אומנם בשלב מסוים נתעוררו בקרבם חילוקי דעות רעיוניים, כאשר הציע מי מהם לשנות את דרך ההתיישבות ולהפוך את עין-גנים ליישוב עובד עצמאי, ולא ליישוב הנסמך על עבודה שכירה. היה זה א' מונצ'יק, שהציע ב-1909 להפוך את מתיישיבי עין-גנים לעצמאיים, בעזרת הלוואת ביסוס מגורם ציבורי, כגון הקרן הקיימת או אפ"ק. דבריו התבססו על תחשיבי הכנסה חודשית מן המשק בגובה 60 פרנק לחודש (30 פרנק מבהמות ועופות, 25 פרנק מירקות ו-5 פרנק לשאר האדמה), שגם עבורם יש לעמול בפרך, ולהקדיש זמן רק למשק העזר על חשבון העבודה השכירה במושבה: “קרדיט של פרוטות ובטחון על ניסים לא יתן לנו יותר מתורבות חדשות עם מתיישיבים חדשים”, משום שהחזקים לא ילכו לעין-גנים כדי לגדל ירקות, והחלשים חסרי האמצעים לא יוכלו להחזיק מעמד.⁴³ מכאן, שהלוואת ביסוס תביא את המתיישב לכלל עצמאות, משום שישקיע את כל הונו, מרצו וכישרונו במשקו שלו. אז יחזיר את ההלוואות וגם יגיע לרווחים נאים יותר, וכל זאת על סמך עבודתו ועבודת בני משפחתו בלבד. הצעתו של מונצ'יק נדחתה על ידי מרבית חברי עין-גנים, בטענה שבכך ייסוגו מהרעיון העיקרי שלשמו הוקם מושב הפועלים, דהיינו – לכבוש את העבודה במושבות ולהשפיע על איכריהן. כתגובה להצעתו בא חבר אחר עם תוכנית אחרת: מאחר שהסתבר, שמשק עזר בן 15 דונם הוא גדול מדי, ודורש התמסרות רבה על חשבון העבודה השכירה, יש להסתפק במשק קטן יותר, בן 5-6 דונם. אז יקל על המתיישב להתמיד בעבודה בפרדסים, להחזיר את הוצאות ההשקעה על הקרקע, הבאר והבניינים, ולסייע לקיום העצמי על ידי ירקות, עופות ושאר גידולי הבית. הפיתרון הוא, איפוא, לחלק את אדמת עין-גנים לחלקים שווים בני 5-7 דונם, ולתיתם באשראי לפועלים החפצים להישאר פועלים ולא להפוך לאיכרים ברשות עצמם.⁴⁴

הצעתו של מונצ'יק, לטענת מתנגדיו, החזירה את הפועלים לשיטת “התמיכה” האופיינית למושבות, בה מאסו כל כך. אך גם ההצעה לחלק מחדש את אדמות עין-גנים נדחתה, והיישוב התפתח באופן סטיכי: מי שהחזיק מעמד ועמד בפרעון החובות, היה לאיכר לכל דבר, ושיקוליו הונעו יותר ויותר על פי תועלת משקו והכנסותיו. התבססותה של עין-גנים היתה לעובדה כלכלית, אך הצלחתה לייצור תצורה חדשה של התיישבות של פועלים שיממשו אידיאות משל עצמם

43. מונצ'יק, עין-גנים (לעיל, הערה 31).

44. ע"כ, עין-גנים” (לעיל, הערה 32).

היתה מזערית.⁴⁵

מי שראה בעין-גנים הצלחה מלאה, דווקא, היו הוועד האודיסאי וראשי בארץ ובחו"ל. לדידם, נבחנה עין-גנים בהיבט הכלכלי והמשקי, ובהיבט של מציאת פיתרון הולם ל"שאלת הפועלים". עצם העובדה שהצליחו להנחיל מספר משפחות שיתקיימו בכוחות עצמן, ולהוסיף נקודת יישוב בארץ-ישראל, היתה העיקר בעיניהם. שאלות כיבוש העבודה, שמירת העקרונות של עבודה עצמית, אוטונומיה פנימית וערכות הדרית היו משניות לחלוטין. הנה הצליחו להוכיח, כי ניתן להפוך פועלים לאיכרים בזכות עצמם, בשיטה של אשראי והלוואות המוחזרים לפי תחשיב כלכלי, ולברוא נקודת יישוב מצליחה. ליותר מכך לא שאפו. מכאן ואילך אימצו "חובבי ציון" את מושב הפועלים כפי שהתפתח בעין-גנים כצורת יישוב מועדפת, המבטיחה הצלחה וניצול נכון של כספי הוועד:

בנחת רוח יכולים אנו לציין – שהשיטה שאחזנו בה, לקשר את הפועלים אל הארץ על-ידי זה שנותנים להם קצת אחיזה בקרקע ובמשק קטן משלהם – הולכת ומתפשטת בזמן האחרון. אחרים מן המוסדים הקולוניזציוניים וגם קצת נרבנים יחידים התחילו בזמן האחרון לעבוד על-פי שיטה זו.⁴⁶

ואומנם, יש להניח שרעיון יישובם של פועלים בדרך זו לא נעלם מעיניהם של רופין וטהון, בעת ייסודן של כינרת וחוות הנטיעה, וברוח דומה ניגשה חברת "עזרא" לסייע ביישובם של פועלים בתוככי המושבות, כגון ברחובות ובחדרה. גם שכונות התימנים שהוקמו במהלך תרע"ב ותרע"ג דמו לתפיסה זו, הקושרת את הפועל אל המושבה המעסיקה, ומאפשרת לו להשלים את פרנסתו במשק עזר. לכאורה, נמצאה דרך לפיתרון (חלקי) של "שאלת הפועלים", והיא נפוצה בקרב רבים.⁴⁷

הצלחה זו של הרעיון, גם אם היתה רחוקה מהמניעים האידיאולוגיים של מייסדי עין-גנים, היא שהביאה את הוועד האודיסאי להקים עוד מושבי פועלים בסגנון זה, ובתרע"ג נפגה הוועד ליסד יישוב לזכרו של י"ל פינסקר. החלטה זו לא נתקבלה ברוח דומה בקרב ציבור הפועלים ובקרב מומחים המקורבים אליהם. הם כבר היו מאוכזבים מדרכה של עין-גנים, מאובדן הזיקה שלה לערכי

45. ב' כצנלסון, "דברים בוועידת פועלי יהודה", *הפועל הצעיר*, 12 (כסלו תרע"ד), המשבח מחד גיסא את מצבה המשקי ואת חריצותם של ראשוניה, אך קובע כי לא עמדו "בבולמוס הספקולציה", מאידך גיסא; וראה גם פ' בן-אליהו, "מושבי פועלים", *האחדות*, ג, 18 (תרע"ב); א' רופין, "דרכנו בהתיישבות", בתוך: *שלושים שנות בנין בארץ-ישראל*, ירושלים תרצ"ו, עמ' 51-53.

46. חשבון ועד החברה, מחזור שביעי, XXIII.

47. חשבון ועד החברה, מחזור שמיני-שע"י, אודסה תרע"ט, עמ' 1-2. דו"ח זה מציין, כי בעקבות הצלחת "חוות הפועלים" בעין-גנים, באר-יעקב ונחלת-יהודה, רכש "הוועד האודיסאי" אדמות בכרכור, באר-עדס (עין-חי), חדרה-זיתא וכפר אוריה, כי "הוועד התורה לו תכנית רחבה לכסות את פני כל ארץ-ישראל ברשת של חוות פועלים, שיוסדו בסביבות המושבות והערים [...]". אבל המלחמה שינתה כמוכן את פני הדברים. ראה גם נוורצקי, עמ' 269-272.

העבודה והשימוש בקרקע. כבר בשלבים מוקדמים למדי הצביעו על הליקויים שבשיטה, ובמיוחד על העדר חישוקים מתאימים, שימנעו שימוש לא הולם בקרקע, כגון ספסרות וספקולציות, כניסת מתיישבים שאינם דבקים ברעיון העבודה העברית ודמיון הולך וגובר למושבה הסמוכה. “התחלת הירידה אצל אלה שאתמול היו מחלוצינו ושרבים מהם הינם חברינו גם כיום”, זוהתה על ידי כותב *הפועל הצעיר* בתרע”ד, בגלל פרשת 30 הדונם על גבול עין-גנים.⁴⁸

השאלה היתה, האם לדרוש את מחירה הריאלי – שהיה גבוה בהרבה מהמחיר המקורי ששילם הוועד – או להסתפק במחיר הישן, משום שאז יוכלו לרכוש את הקרקע פועלים מחוסרי אמצעים ולחזק את עין-גנים. התשובה שנתנה האספה הכללית היתה “רכושנית” מובהקת; מחירה במחיר הגבוה, והכנסת ההפרש למען בניית בתי ציבור. אכן, זמן רב חלף מאז הוויכוח על הכללתו של זלמן גיסין, שלא קיבל את עקרון העבודה העצמית, בין מתיישבי עין-גנים. אז עמדו המייסדים על שלהם ונענו לקריאתו של א”ד גורדון, שלא להכלילו מטעמים אידיאולוגיים, אך עתה שוב לא התגברו על השיקול הרווחי, והעדיפו אותו על פני חיזוק מושבם על ידי בני דמותם.⁴⁹

לקחייהן של עין-גנים ושל באר-יעקב יושמו הלכה למעשה בשאלות כגון גודל משק העזר, התכנון המשקי, מיגוון המתיישבים ועיסוקיהם, כאשר ניגשו “חובבי ציון” לשלב השני בהקמת מושבי פועלים, ונחלת-יהודה בראשם.

נחלת-יהודה ועין-חי: שלב ב' למושבי הפועלים

נחלת-יהודה: תכנון ומציאות

ההחלטה של הוועד האודיסאי להמשיך בדרך הקמתם של מושבי פועלים לא נעשתה ללא הפקת לקחים מניסיון של עין-גנים ושל באר-יעקב. אוזנם של חברי הוועד היתה קשובה לביקורת על התפתחותן של אלה, אך לא מנקודת מבט אידיאית כי אם מנקודת מבט משקית. הם עדיין סברו, שעצם הרעיון נכון, אך יש לשפרו לאור הקשיים החומריים שליוו את הניסוי בשלבו הראשון. משום כך היה כבר מתחילה הברדל בסיסי בין ייסוד עין-גנים לייסוד נחלת-יהודה. בעוד שבבראשונה היתה היוזמה כולה בידי הפועלים, בנחלת-יהודה באה היוזמה מן הוועד האודיסאי עצמו, שסבר כי יש בידי שיטה ברוקה להצלחה

48. ת', “עין גנים”, *הפועל הצעיר*, 20 (אדר תרע”ג).

49. על פרשה זו ראה שם, שם; על התארכות א”ד גורדון בעניין קבלתו של זלמן גיסין לעין-גנים ראה חריזמן, עמ’ 43–46, שם מובא מכתבו של גורדון מכ”ט באדר תרס”ח. ויכוח קשה ניהל גורדון עם חברי עין-גנים גם בתום מלחמת העולם, כשהיפשו מתיישביה אשראי לביסוס ועסקו בסחר מקרקעין. ראה ארכיון העבודה, 312/IV-232, גורדון לעין-גנים, ותשובת א’ בן-משה [אשר מוסינון] לגורדון, במכתבו לעורך *הפועל הצעיר*, כ”ב בכסלו תרע”ט.

התיישבותית.⁵⁰ עם זאת, לא פעל הוועד לבדו, כי אם ביקש לשתף במעשיו את כלל הנוגעים בדבר: מומחים לחקלאות ולהתיישבות, הפועלים לקבוצותיהם, וכן איכרי ראשון-לציון. על כן, בוועדה המכינה נכללו שני נציגי "חובבי ציון", שני נציגי איכרים ושני נציגי הסתדרות פועלי יהודה. שיתוף הפועלים היה הכרחי, לשם הסדרת התביעות שהעלו קבוצות הפועלים וארגוניהם: הפועלים החקלאים ביהודה והסתדרותם, פועלי היקב שהתארגנו להקמת פרח מגורים בראשון-לציון, ופועלים תימנים שהיו מחוסרי דיור של ממש מאז עלייתם בתרע"ב. גם שיתוף האיכרים נדרש, משום שהללו היו אמורים לספק את העבודה, כמקור הכנסה עיקרי במושב הפועלים. תחילה סירבו אלה, אך לבסוף נתרצו, בהשתדלות אוסישקין, ואף הבטיחו כי ישתדלו לספק עבודה ל-15 משפחות.⁵¹ מומחי ההתיישבות שהוזמנו להכין את המהלך החדש היו מן הבולטים שנמצאו אז: אברהם זוסמן, מאיר אפלכאום, יצחק וילקנסקי ופרץ פסקל. תוכניתם, שהוגשה על פי בקשת ועד המושב, כללה חמישה סעיפים:⁵²

- ★ הכשרת הקרקע
- ★ תכנון פיזי (סידור המושב)
- ★ תוכנית המשק
- ★ פרעון חובות
- ★ הכנסה צפויה

התוכנית לא התייחסה לשאלות החברתיות ולאדיאיות הכרוכות במושב הפועלים, ועל כן יצא אחד ממכיניה, וילקנסקי, בסירת מאמרים השוללת מכל וכל את עצם הרעיון ליסד עוד מושבי פועלים, ולכך נשוב בהמשך. הלקח העיקרי שהופק מניסיון עין-גנים היה קשור בגודל הנחלה: נמצא כי 15 דונם הם המכשלה החמורה ביותר שנתגלתה בדרך המושב, ועל כן הוחלט להקטין את נחלתו של כל מתיישב לכדי 7 דונם בלבד, ועוד 3 דונם יישמרו כרזובה לעתיד אם יוברר כי משק העזר קטן מדי. לפיכך, חולקה אדמת המושב החדש ל-25 חלקים: 15 נחלות בנות שבעה דונם לפועלים חקלאים, 5 נחלות לפועלי היקב (ללא רזובה של 3 דונם), 5 נחלות בנות 5 דונם לאנשי מלאכה ושירותים, וכן הוקצו 60 דונם עבור כ-30 משפחות של פועלים תימנים – 2

50. על החלטת הוועד להקים באדמות שרכש ליד ראשון-לציון יישוב פועלים "בערך כמו בדגם של עין-גנים" ("etwa nach der Art von Ein Ganim") ראה אוסישקין לבודנהיימר, 5 (18 בספטמבר 1912, אצ"מ, KKL2/154).
51. (-), "ראשון לציון", הפועל הצעיר, 61-17 (שבט תרע"ג).
52. עיקרי התכנון מופיעים אצל נוורצקי, עמ' 280-279; (-), הפועל הצעיר, 14 (תמוז תרע"ג). מעבריה היו: אברהם זוסמן (1861-1943) – אגרונום מוסמך מאוריסה, חבר ביל"ו, מייסד חווה להכשרת יהודים לחקלאות; מאיר אפלכאום (1870-1948) – בן למייסדי זכרון-יעקב, נשלח מטעם הפקידות ללימודים, התמחה במטעים ובכרמים; יצחק וילקנסקי (אלעזרי-וולקני) (1880-1955) – אגרונום מוסמך שרכש השכלתו בגרמניה, ייסד וניהל את חוות בן-שמון וחולדה; פרץ פסקל (1871-1947) – בן למייסדי זכרון יעקב, עבד בפקידות הברון ונשלח מטעמה ללימודי חקלאות בפאריז, התיישב בפתח-תקה ונחשב לאיכו מודרני ומצליח.

דונם למשפחה... בסה"כ אמורה היתה נחלת־יהודה להכיל 55 משפחות.⁵³ לקח אחר שהופק מניסיון עין־גנים היה כרוך באשראי היסודי שהועמד לרשות המתיישבים. בעוד שעין־גנים נאנקה מהעדר מימון ראשוני לבתי מגורים, לחפירת באר ולנטיעת הפרדס המשותף, הנה בנחלת־יהודה הוקצה מראש אשראי של 15,000 פרנק לבניית 15 הבתים של הפועלים החקלאים, ועוד 30,000 פרנק לחפירת באר, לבריכה ולצנרת. האשראי ניתן ל־25 שנים בריבית של 2%, ובהסדר תשלומים שהטיל על כל מתיישב חוב של 2,500 פרנק.⁵⁴ גם התוכנית המשקית התבססה על ניסיון עין־גנים. כל כולה התבססה על שטחי שלחין, שיושקו מן הבאר המרכזית בעזרת תעלות ראשיות ומשניות. הגידולים שנקבעו היו אמורים להצליח בשוק המקומי ללא תלות במחירים חיצוניים. לפיכך נפסלו ההדורים, התלויים במחירים העולמיים, ובמקומם הוצעו נשירים, לצד גידולי מספוא עבור הרפת, וכן ירקות כגון תות שדה, אספרגוס וארטישוק (!). משק החי היה אמור לכלול פרה או שתיים, עופות ואף דבורים. המטרה הסופית היתה, שהמשק יוכל לפרנס משפחה עובדת, כשכל כולו ינוצל באופן אינטנסיבי ובהשקיה קבועה.⁵⁵

הבדל יסודי נוסף לעומת עין־גנים היה בתחום בחירת המתיישבים. בעין־גנים עמדו הפועלים בתוקף על זכותם הבלעדית לקבוע מי יתיישב במקום ומי לא, ללא תלות בגורם המממן. בנחלת־יהודה לא היתה היוזמה בידם, ועל כן נאלצו להתפשר על מפתח מוגדר, והותר להם לבחור רק 6 משפחות. לאחר דין ודברים נבחרה “קבוצת הירקנים” מבן־שמון, ארבעה במספר, ואליהם נוספו שני פועלים מראשון־לציון. שאר המתיישבים נבחרו על ידי הוועד הפועל ביפו, בתיאום עם היסודות השונים שהשתתפו בהקמת נחלת־יהודה.⁵⁶

הנה כי כן, הקמתה של נחלת־יהודה נעשתה באופן שונה מאוד מזה של עין־גנים ובאר־יעקב, ועל כן יש לראות בה ציון דרך בהתפתחות צורת ההתיישבות המכונה מושב פועלים. בעת שייסודה סברו “חובבי ציון” כי היא הראשונה בשורה ארוכה של מעשי התיישבות דומים, שעתידים לפתור כמה בעיות מרכזיות שניסרו בחללה של ארץ־ישראל: רכישות קרקע, תעסוקה לפועלים, הוספת נקודות התיישבות, התימנים, השיטה המשקית ועוד. על כן הקדישו לייסודה זמן ממושך ומחשבה מרובה, השקיעו בה כסף רב ושיתפו במעשיהם את כל הגורמים הקשורים בייסודו של יישוב מסוג זה. ברוב עם והדר נחנכה נחלת־יהודה. בטקס הנחת אבן הפינה השתתפו ונאמו רבים: אוסישקין, כראש הוועד האודיסאי, שמואל אוסטשנסקי, כנציג ועד ראשון־לציון, מאיר רוטברג בשם פועלי יהודה, יוסף שפרינצק בשם “הפועל הצעיר”, שלמה קפלנסקי בשם

53. אודות רכישת הקרקע ראה כץ, עמ' 126–128. אודות חלוקתה ותוכניתה: סקירת נחלת יהודה, 1.2.14, אצ"מ, KKL3/153.

54. הפועל הצעיר (לעיל, הערה 25).

55. שם, שם.

56. על קביעת הרכב המתיישבים: הפועל הצעיר (לעיל, הערה 51); שפר, עמ' 89–92; מ' חובב, נחלת יהודה, תל־אביב 1965, עמ' 22–24. חומר רב בנושא “תימנים” ו“פועלים” ראה גם אצ"מ, KKL3/153א.

"פועלי ציון", נציגי רחובות, גדרה, יפו, תל-אביב, ירושלים, מרכז בעלי מלאכה מיפו והסתדרות המורים – כל אלה נתנו ברכתם ליישוב החדש, כשדבריהם מלווים בצלילי התזמורת הנודעת של ראשון-לציון.⁵⁷

לכאורה, היתה נקודת הפתיחה של נחלת-יהודה שונה לחלוטין מזו של עין-גנים ושל באר-יעקב, ודרכה היתה סלולה להצלחה. אולם התפתחותה לא היתה שונה בהרבה מזו של עין-גנים. בעיות תעסוקה, עיבוד הקרקע הפרטית והמבנה החברתי ההטרונגי היו בעוכריה מרגע לידתה. בראש ובראשונה העיקה שאלת התעסוקה בראשון-לציון, שלא נמצאה באופן קבוע, בניגוד לעין-גנים שנהנתה משפע התעסוקה שהציעה פתח-תקווה. שוב נקלעו הפועלים המתיישבים לדילמה שהסיטה גם את עין-גנים ממסלולה: האם להקדיש את עיקר הזמן, היוזמה והמרץ למשק העזר, המבטיח קיום, או לעבודה השכירה, המבטיחה הכנסה כספית קבועה?

בתוכם פנימה נקלעו אנשי נחלת-יהודה לסיטואציה חברתית מסובכת. לא כולם היו שותפים לרעיונות העבודה העצמית, הערכות ההדדית והניהול האוטונומי. פועלי היקב היו שונים מן התימנים, שכבר בטקס הנחת אבן הפינה הסתובבו כאבלים, בתחושת קיפוח, על שזכו רק ב-2 דונמים לעומת 7 של חבריהם. גם הפועלים החקלאים, שהיו קשורים בהסתדרות פועלי יהודה והיו חברי מפלגות הפועלים, נחלקו בתוכם: הרוב צידדו בדרך המקורית של מושב הפועלים, אך המיעוט – "הירקנים" – היו שבויים ברעיון מושב העובדים, והיו נאמנים למנסחו, וילקנסקי, שהיה מדריך בכך-שמך. הם סברו שיש להתמקד במשק העזר בלבד, לבססו ולהגדילו, וליצור דמות חדשה למושב, שוויונית ושיתופית יותר.⁵⁸ כך אירע, שכמו בעין-גנים, התאפיינו השנים שעד פרוץ מלחמת העולם – ובמידה מסוימת גם במהלכה – במשברים כלכליים וחברתיים עמוקים. מספר פועלים התקשו לעמוד בתשלומי החובות ועזבו, ובמקומם הוכנסו אחרים. אך המשקים לא התפתחו. הרפיון הורגש בפיתוח מבני המשק, בהכשרת הקרקע, בנטיעות ובחיי הציבור. גם המלחמה לא היטיבה עם נחלת-יהודה, ועוד שנים רבות נדרשו עד לראשית תהליך שיקומה וביסוסה. תהליך זה החל ב-1921, וסופו הפיכתה של נחלת-יהודה למושב עובדים.⁵⁹

57. הטקס תואר במקורות שונים: מ' אוסישקין, "מסע שלישי לארץ ישראל – הרצאה כללית", בתוך: ספר אוסישקין, עמ' 139–140; הפועל הצעיר (לעיל, הערה 51); ד' סמילנסקי, "מושב הפועלים 'נחלת יהודה'", דזסווייט, 1.2.13, קטע מתורגם מרוסית לעברית, אצ"מ, A192/160.
58. שפר, עמ' 29 והלאה, תולה בכך את הצעתו לראות בנחלת-יהודה מושב עובדים במובנו המאוחר יותר. תגובה לכך ראה י' בן-ארצי, "חידוש בכל מחיר? קתדרה, 55 (ניסן תש"ן), עמ' 183–184.
59. סקירות של מצב היישוב עם ראשית תהליך שיקומו ראה פרוטוקול תושבי המושבה, ו' כאלול תרע"ח, ארכיון העבודה, IV 312–213; י' אפטר, "נחלת יהודה", הפועל הצעיר, 15–14 (שבט תרפ"ב); א' אבטיחי, "נחלת יהודה", הפועל הצעיר, 26–27, ועד נחלת-יהודה לוועד הצירים, 22.5.18, תוכנית לביסוס נחלת-יהודה, אצ"מ, KKL3/153; ועד נחלת יהודה לחברי המשלחת הציונית, 19.2.20 (אנגלית), אצ"מ, KKL2/154.

עין-חי (כפר מל"ל)

בדומה לשלב הראשון להקמת מושבי פועלים, בו הוקמו במקביל עין-גנים ובאר-שלום (יעקב), הוקמו בשלב השני נחלת-יהודה ועין-חי. בדומה לבאר-יעקב, גם עין-חי לא הוקמה כולה מלכתחילה כמושב פועלים, כי אם כיישוב מעורב.

הקרקעות עליהן נוסדה עין-חי נרכשו בראשית 1912 מידי בניו של השיח' אבו-קישק, והיקפן היה 4,375 דונם. הרוכשים היו החברות "גאולה" והכשרת היישוב, שהועידו אותן למספר קונים: איכרים מפתח-תקווה, חברי אגודת "תקוות ישראל" מרומניה, הוועד האודיסאי.⁶⁰ הוועד עצמו רכש כ-350 דונם עבור הפועלים שיעד להתיישבות, ולקראת חורף 1913 החלו לעבוד בשטח פועלים רבים. הם הקימו לעצמם מעין ועד משותף שידאג לענייני היישוב, אך עד מהרה התברר כי דרכה של עין-חי לא תהא קלה.

כמו בבאר-יעקב התקבצו גם כאן קבוצות שונות של פועלים ומתיישבים, שהיו להם אינטרסים שונים זה מזה. שלושה טיפוסים פועלים מצאו עצמם בכפיפה אחת: פועלים שכירי יום של פרדסני פתח-תקווה, פועלים שכירי יום של "מתנחלי החוץ" – בעלי הקרקע מרומניה, והפועלים שהוועד האודיסאי התכוון להושיב במקום.⁶¹ האחרונים נקבעו בהתייעצות עם הסתדרות הפועלים ביהודה, ורק הם היו נאמנים לרעיון מושב הפועלים, ולנגד עיניהם עמדה בנייתו של יישוב ממש. השאר היו ארעיים, שלא התכוונו להתקשר למקום. הטרורגניות זו השפיעה כמובן על אורחות החיים, ועיכבה מאוד את התפתחותה של עין-חי כיישוב מגובש. לכך נוספו קשיי בראשית הרגילים בעת ההיא: מחסור במים, תנאי השטח והאקלים, העדר מבנים ראויים למגורי קבע, ובדידות ומרחק ממושב מרכזית, במקרה זה פתח-תקווה.⁶² חפירתה של באר ובניית צרפי עץ יציבים ויבשים הקלה במעט על חיי הפועלים, אשר עבדו עדיין יחד כקבוצה קבלנית על אדמות הוועד האודיסאי ולא כחלקותיהם.

בעין-חי חולקו למתיישבים המיועדים נחלות בנות 25 (!) דונם, בניגוד ללקחי עין-גנים ולמה שהתרחש באותו זמן ממש בנחלת-יהודה.⁶³ בעשותו כן, סבר הוועד האודיסאי כי בכך יקל על הפועלים לפתח משק עזר מבוסס על מטעים, שהכנסותיהם יוכלו להחזיר את חובם על הקרקע והבניינים. אולם פעולת החלוקה התעכבה, והתעוררו מחלוקות כיצד לבצעה. לפי התוכנית היה מגרשו של כל מתיישב צריך לכלול שני דונם, האחד לבנייה והשני לעיבוד, ושאר השטח – 22–23 דונם – במרחק רב יותר. דונם אחד לא יוכל להספיק למשק עזר, כך סברו, ועיבוד שאר הנחלה יחייב את הפועל לעבוד רק במשק עצמו, כך

60. כן, עמ' 129–135, מתאר את רכישות הקרקע באיזור, שבחלקן נועדו ל"מושב פועלים".

61. "יודלביץ", "עין-חי", הפועל הצעיר, 37 (סיון תרע"ג). התכתבות ענפה על בחירת המועמדים לעין-חי: חיסין למ' רוטברג, כ"ד טבת התרע"ג, ארכיון העבודה, VI-404-5, ושם גם מכתבי בקשה של מועמדים.

62. ש' בן-צבי, "עין חי בימים ההם", בתוך: חבס, עמ' 467–476.

63. הפועל הצעיר (לעיל, הערה 61).

שלא יוכל להשיג עבודה שכירה. מאחר שיעברו 5-6 שנים עד שיוכל לקבל יכולים מכניסים, הוא לא יעמוד בתשלום חובו. בחורף תרע"ד הציעו איפוא הפועלים, כי מגרשי הבניין יוגדלו ל-5 דונם, על חשבון נחלת השדה, וכך יוכלו לעבד את החלקה הצמודה לבניין.⁶⁴

נוסף על כך התעוררה בעין-חי מחלוקת קשה בדבר יישובם של פועלים תימנים, אותם רצה המשרד הארצישראלי לשלב במקום.⁶⁵ התמשכות הפרשה גרמה לעיכובים רבים בביסוסה של עין-חי, ורבים היו מקרי העזיבה והחלפת פועלים זה בזה. עם תום מלחמת העולם ניש המרכז החקלאי לשיקום המקום, ובסיוע הקק"ל נרכשו קרקעות וגוים גרעין מתיישבים להקמתו של מושב עובדים, עמו נמנו רק שניים מחברי הקבוצה שנועדה במקור למושב הפועלים.⁶⁶

הנה כי כן, שני מושבי הפועלים של שלב ב', שהקמתם נעשתה על יסוד לקחי קודמיהם, כשלו לא רק מבחינה רעיונית כי אם גם מבחינה משקית. עין-גנים נהנתה מקירבתה לפתח-תקווה וביססה עצמה כמושבה לכל דבר, וכמוה באר-יעקב. אולם נחלת-יהודה ועין-חי לא נהנו מיתרונות של מיקום, וההטרונגניות האנושית שבהן מנעה גיבושו של יישוב מלוכד. שיקומן לאחר המלחמה נעשה כבר בצורה החדשה, שנולדה מכישלונן של מושב הפועלים - מושב העובדים. עם זאת, במהלך מלחמת העולם הראשונה ועל ספה נעשו עדיין ניסיונות להמשיך בדרך מושב הפועלים. שני הבולטים שבהם היו בכנרת ובפוריה. עבור תימני כנרת, שגרו בחושות באיזור "בית המוטורים", תוכנן יישוב שיכיל כ-100 משפחות, ולכל אחת 2 דונם לירקות, שישווקו דרך מסילת הברזל הסמוכה לסוריה ולחיפה. העתק של תוכנית מפורטת והזמנת בתים בחברת "טריידל וקראוזה" נשלח במרס 1914 מן המשרד הארצישראלי ליוסף ברץ בדגניה.⁶⁷ תוכנית דומה נהגתה בראשית קיץ 1914 בפוריה, שם היה שיתוף פעולה בין נציגי חברת האחוזת ובין הפועלים.⁶⁸ דומה ששתי התוכניות עוכבו עם פרוץ המלחמה, ולא מומשו. בתמוז תרע"ד

64. שם, שם, וכן: "זכרון דברים בדבר סדור מושב הפועלים בעין חי", אצ"מ, L2/66II.

65. המשרד הארצישראלי לוועד הסתדרות פועלי יהודה, L2/66II, 25.3.14; ובאותו מקום, מכתב מ-22.6.14.

66. על ההיערכות עם תום המלחמה והתוכניות ליצירת מושב עובדים ראה אצ"מ/ KKL3/42, תעודות שונות; הפועל הצעיר, 5 (כסלו תרפ"ב); "אפטר, "עין-חי", הפועל הצעיר, 14-15 (שבט תרפ"ב); "מרגלית (עורך), כפר מל"ל, יובל פלוס, תל-אביב 1972, עמ' 65-78. בספר יובל זה קובעים מייסדיו, כי השם כפר מל"ל הוענק למקום ב-1919 (עמ' 45), ולא היא: כבר ב"זכרון דברים" (לעיל, הערה 64), מודיע חיסין, כי ועד חובבי ציון החליט שהמושב שיוקם בעין-חי יישא את שמו של משה ליב לילינבלום.

67. המשרד הארצישראלי ל"י ברץ, "יב אדר תרע"ד (10.3.14), "אודות מושב של פועלים בכנרת", אצ"מ KKL3/156.

68. על רעיון מושב פועלים בפוריה: אליעזר יפה לא' רופין, ב' באייר תרע"ד, אצ"מ/ L2/66II, יפה, הנאמן כבר לרעיון קרקע הלאום, מציע לרופין, שבעלי האחוזת ימסרו חלקתם לקק"ל וזו תחלקה בין הפועלים. במכתב נוסף, מכ"ט בסיון תרע"ד, שם, מפרט יפה את תנאי החלפת הקרקע, עתיד המקום ובחירת המועמדים.

הגישו פועלי יהודה “הצעת תוכנית של מושב עובדים ביהודה על אדמת הקה”ק”, בחתימת ברל כצנלסון.⁶⁹ התוכנית הופנתה למשרד הארצישראלי. הפונים ציינו את איזור רחובות כמתאים למימוש רעיונם, ואת היישוב הציעו לקרוא על שמו של צבי שפירא, הוגה רעיון הקרן הקיימת. תוכנית זו לא מומשה אף היא, אך לאחר המלחמה נמצאה דרך להגשמתה בניסוח המפורט יותר של אליעזר יפה.

“לא מושבי פועלים איפא, אלא מושבי עובדים”
 עוד בטרם הוקמה נחלת-יהודה, ועל אף שהיו שותפים לכריאתה ולבחירת מתיישביה, יצאו שניים מראשי פועלי יהודה בביקורת על שיטת ההתיישבות של מושב הפועלים: ברל כצנלסון ויצחק וילקנסקי.
 כצנלסון, שבחודשים הראשונים לשהותו בארץ חי בעין-גנים, כתב ממנה אגרת מלאת התפעמות ממראה עיניו:

הוצע לנו לקום ולטייל קצת לעין-גנים, המושבה החדשה שנוסדה בשנה שעברה על-ידי פועלים. הן קראתם, הרעיון הוא שלכל פועל יהיו דירה, גינת ירקות ומשק-חלב – באופן שיוכל להיות פועל ולהחזיק מעמד. לא מצאנו מתחום פתח-תקוה וכבר נראו לנו מן הגבעה בתי עין-גנים החדשים, הקטנים, המוטלים בפיוזור על פני המרחב. היתה שעת-צהרים נעימה. מן האויר הרחוס שבחדרי-ההוטל ומן האויר הרוחני הממלא את פתח-תקוה הגענו ובאנו אל הרפובליקה הקטנה, החפשית, צמחה וקמה בצדה של זו. כל אשר אינו מוצא לו מקום בפתח-תקוה החרדית נמלט לכאן. כאן עולם חפשי. אני צועד ומשיב אל לבי, שאין אני יודע עדיין מה טיבו הממשי של הקיים כאן. הן ידוע גם ידוע לי, שבארץ-ישראל צריך להיות זהיר במסקנות-רשמים שלו, שהחיים כאן עשירים בקישוטי-חיציגוניות – וממילא אין השמחה שלי שלמה. ואולם עצם המראה, ורחב-האופק, הרי יהודה מרחוק, בקצות כל המרחב הזה, הבתים החדשים, הקטנים, של חדר אחד, של שנים וזעיר שם גם של שלושה, וההכרה שכל המושבה כמעט (כמעט!) נבנתה בידי יהודים בלבד, לבסוף זו גאות עין-גנים, הבאר בעלת המוטור באמצע המושבה – כל אלה מילאו את הלב שמחה ואור.⁷⁰

אך לא עבר זמן רב, וברל, כמו פועלים אחרים, הבחין בחולשות המבניות של מושב הפועלים, ובהפיכתו ההדרגתית למושבה. בוועידת פועלי יהודה בבן-שמן, בכ”ז בכסלו תרע”ג (דצמבר 1912), ערב הנחת אבן הפינה לנחלת-יהודה, נשא ברל הרצאה “על מושבי הפועלים”.⁷¹ במאמר הוא שרטט את הקווים

69. “הצעת תוכנית של מושב עובדים ביהודה על אדמת הקה”ק”, אצ”מ, L2/66II (כתב-יד ומכנת כתיבה). על התוכנית חתום ב’ כצנלסון, ועל מכתב הלוחאי – ש’ ורשבסקי, חבר הוועד המרכזי. תוכנית זו, המקדימה את ניסוחיו של א’ יפה ב-5 שנים, נזכרת רק במעט מן המקורות העוסקים בהיווצרות מושבי העובדים ובגיבוש עקרונותיהם, למשל: אידן (לעיל, הערה 6), עמ’ 26–28.

70. ב’ כצנלסון, *כתיב ברל כצנלסון*, א, תל-אביב (ללא תאריך), עמ’ ז-ח.

71. ב’ כצנלסון, “על מושבי הפועלים” (הרצאה בוועידת פועלי יהודה בבן-שמן, כ”ז בכסלו תרע”ג), שם, עמ’ 3–11.

לעיצובה של צורת התיישבות חדשה, שונה מזו של עין-גנים ונחלת-יהודה, וכבר אז כינה אותה: "מושב עובדים", אשר צריך, לדעתו, "להתקבל בעבודה היישובית [של המוסדות הציוניים] לשיטה". תחילה הסביר ברל את עצם הצורך בהתיישבותם של הפועלים, שכן "היא נחשבה ונחשבת גם עכשיו, על פי המושגים השליטים, לסימן ירידה, לכפירה בעיקר" (שהוא: כיבוש העבודה). שאיפת ההתיישבות של הפועלים נובעת, לדבריו, לא מן הרצון לעבור למחנה "האוכלים ואינם עושים" (כלומר: איכרי המושבות), ולא מעייפות הרוח, כי אם מן הרצון להיפטר מן התלות המתמדת במעסיק, בדעת אחרים ובשאר התנאים הממריים את חיי הפועלים: "היה צורך נפשי לעבוד עבודה עצמית, כולה ברשות העובד, להשקיע את כוחות הגוף והנפש במלואם בעבודה"⁷². ומכאן, לאחר שצברו ניסיון של מספר שנים בארץ, באה לדעתו השאיפה לידי ביטוי מעשי בגיבושן של "קבוצות פלחה" בגליל ושל מושב פועלים ביהודה.

ואולם מושב הפועלים הרצוי, אליבא דברל, איננו זה המוכר מן הניסיון של מושבי הפועלים הקיימים כבר, שכן "מושב הפועלים הרצוי עדין לא נברא. לא חסרים אצלנו גם 'מושבי פועלים' בשמם המיושבים מלא פועלים ועל יסודות של אי-עבודה עצמית"⁷³. וכדוגמא הוא מביא את זה הנוסד עתה (תרע"ג) על-יד כפר-סבא, כלומר עין-חי.

גם בבאר-יעקב נכשל הרעיון, ובמקום מושב פועלים נוצר יישוב של "משגיחים ובעלי נחלאות", כלומר: מבחן העקרונות של המושב הוא קודם כל בעבודה העצמית, ובכך נכשלו המושבים הקיימים. רק בעין-גנים, לפי ברל, היתה הצלחה מסוימת, שנבעה בעיקר מכך, שבני עין-גנים ביססו את מושבם על "עבודה עברית גמורה". היא זו שנתנה למקום את ערכו המוסרי, ולכן התייחס אליה ציבור הפועלים כחיבה ובהערכה. קיומו של עקרון העבודה העצמית הובטח בזכות עיקרון נוסף, לדעתו, והוא הבחירה העצמית של המתיישבים, שמנעה צירופם של יסודות אשר אינם שותפים לעקרונות הפועלים. ובנוסף: האחריות ההדדית בענייני האשראי, שהיא אשר איפשרה עמידה מדויקת בפרעון התשלומים על הקרקע והבניינים, והיא אשר הפכה את הפועל הפשוט ל"לווה מהימן".

שלושה יסודות אלה הם שעניקו לעין-גנים אופי מיוחד בהשוואה למושבי הפועלים האחרים, אך גם לה צפה ברל קשיים: פתח-תקווה בהתפתחותה גולשת לעבר עין-גנים והשפיעה על מחירי הקרקע, "ומי יודע אפשר שתעלה עד שכלל לא יהיה כדאי לעבד אותה"⁷⁴. הדירות מתייקרות, המגרשים עולים הון רב, ומי שנכנס כיום לעין-גנים משלם סכום הגון (ומכאן גם רווח למוכר) ולא מקפידים אם מכניס הוא גם "ידיים עובדות". ברוח זו, המשיך ברל, תחדל עין-גנים מהיות מושב עובדים ותהפוך למושב בעלי נחלאות העושים מסחר ועסקים

72. שם, עמ' 4.

73. שם, עמ' 6.

74. שם, עמ' 7-8. ניתוח השינוי בעמדת ברל ראה אצל קולת, עמ' 211-215. וראה גם א' שפירא, ברל, א, תל-אביב 1980, עמ' 89-92.

באדמתם, ואם גם יעבדוה – יעשו זאת בידי שכירים. מושבים כאלה אינם מבטיחים יישוב עובד, ומכאן שדרושה שיטה חדשה שתמנע את הרעה הגדולה מכולן – היא הספקולציה בקרקעות. ברוח זו ראה ברל את סילוף דרכיו של היישוב ואת המכשלה הגדולה בפני הצלחת יצירתו של יישוב עובד ושל תחייה לאומית. על כן חייבים המוסדות הפועלים למען המטרה הלאומי לאמץ את עקרונן “האדמה הלאומית”, בדומה לקרן הקיימת, ולישמו קודם לכל ביישובי הפועלים.

עקרונותיה של צורת התיישבות חדשה – מושב של עובדים ולא של פועלים שכירים, הותוו איפוא על ידי ברל, ונגזרו על ידיו במפורש מתוך הניסיון של מושבי הפועלים הקיימים. אין הוא מגבש עקרונות חדשים, אין הוא גזור מניסיון יישובי במקומות אחרים בעולם, ואין הוא מבקש לישם מבנה תיאורטי-אוטופי.⁷⁵ הוא מנתח את השאיפות ואת הערכים המניעים את מעמד הפועלים, ומסביר מדוע מושבי הפועלים הקיימים אינם יכולים לממש אותם, הגם שביקשו בראשית דרכם לעשות זאת. שמירת עקרונותיהם – אותם מאמץ ברל גם עבור מושב העובדים לשיטתו שלו – תתאפשר רק אם יתווסף להם עיקרון חדש: קרקע הלאום, שימנע סחיפה גם בערכי העבודה העצמית, הבחירה העצמית של המתיישבים והאחריות (ערכות) ההדדית.

ברל הוסיף איפוא נדבך על מבנה קיים, על מנת ליצור מתוכו ועל יסוד ניסיונו תצורה חדשה, שתבטיח את יצירתו של יישוב עובד המגשים את רעיונותיו החברתיים והלאומיים. הוא עצמו עדיין קרא לו “מושב פועלים”, אך החליפו פה ושם במושג “מושב עובדים”. דרושים היו עוד צעדים מספר על מנת לצקת תכנים רבים יותר למושג החדש, שיאפשרו גם לפעול לפיו הלכה למעשה. צעדים אלה נעשו עם הקמת נחלת-יהודה, והלקחים המידיים שנלמדו ממנה הם שתרמו לגיבוש הרעיוני והמעשי של המושג החדש – מושב עובדים. בכסלו תרע”ד שב ברל ופיתח את רעיונותיו גם על יסוד הניסיון הטרי של נחלת-יהודה, בעת שדיבר בוועידה הרביעית של פועלי יהודה בראשון-לציון.⁷⁶

אך מי שחקר לעומק רב יותר את הניסיון המצטבר, והעמיד באופן תיאורטי את היסודות למושב העובדים, היה יצחק וילקנסקי. בסידרה בת ארבעה מאמרים ארוכים שהתפרסמו ב*הפועל הצעיר* בראשית תרע”ד, ניתח וילקנסקי את מושבי הפועלים הקיימים, את זה המתהווה בנחלת-יהודה, ואת התצורה הדרושה והנכונה יותר, מושב העובדים ועקרונותיו.⁷⁷

75. “מתוך העבודה”, *כתיבי ברל כעגלסון*, לעיל, הערה 70, עמ’ 35: “לא בכת אחת ולא בעזרת תורה קודמת ורעיונות נתונים באנו לנקודה זו”, כלומר לשאיפה ליישוב עובד”.

76. עמ’ 37–39. קולת, עמ’ 372 (הערה 51) מציין, כי לנאום בוועידה הרביעית היו שני נוסחים מודפסים, *באחדות* ו*בהפועל הצעיר*. כאן מובאים הדברים בנוסח שפורסם בכתיבים המאוחרים יותר.

77. סידרת מאמריו של וילקנסקי פורסמה ב*הפועל הצעיר*, גליונות 25, 26, 28 ו-30 (תרע”ד), בהתאמה לארבעה הפרקים, והם שולבו בקובץ שנערך עם תום המלחמה, עת נערכו הכוחות השונים לחיפוש דרכי התיישבות מתאימות בארץ-ישראל; י וילקנסקי, “מושבי הפועלים”, *כדרך*, יפו תרע”ח, עמ’ 217–246.

וילקנסקי מסמיך את דבריו על דו"ח משיבת הוועד האודיסאי, שדן בבקשתה של נחלת-יהודה לקבל הלוואת ביסוס בת 24,000 פרנק. בישיבה תמה אחד המשתתפים, הכיצד הגיעו הדברים לידי כך, שרק שנה אחת חלפה מאז נוסד היישוב, וכבר נראה בעליל ששיטת ההתיישבות שעל פיה נוצר אינה מבטיחה את השגת היעדים של יישוב פועלים שכירי יום המשלימים את פרנסתם במשק עזר.

על כן וילקנסקי מטפל תחילה ב"שיטה השולטת", שיטת מושבי הפועלים של הוועד האודיסאי: "כשמש בצהרים ברורה השטה, וכבאידיליה ממש בהירים הצבעים".⁷⁸ ואולם הוא מלגלג על מומחיותם של אנשי הוועד:

על השולחן הירוק גדלים, כנראה, ירקות ע"פ הדבור, בלי עבוד ובלי זכול; ובמסכת אנשי-שם דרגות תרנגולות ומטילות בצים ע"פ קמיעות; ובמעמד אנשי מעשה נעשה מעשה החלב מרוח ומאור.

אותם שנתנו לפועל חלקת אדמה קטנה וחשבו שיתבסס עליה ועל עבודתו כשכיר, לא מבינים בהכשרת הקרקע, בטיובה, בהון ובזמן הנדרשים לביסוסו של משק עזר, אשר אכן יבטיח הכנסה כלשהי. והרי, לדבריו, כשפועל תהיה די עבודה, לא ימצא לו פנאי להכשרת משק העזר, וכשלא תמצא לו, לא יהיה לו מימון להכשרתו ולהשבחתו.

וילקנסקי יוצא בהתקפה קשה על הוועד ועל השיטה שהנהיג, בהיותם תלושים מן המציאות הכלכלית והחקלאית של ארץ-ישראל. התלות הבסיסית במושבות היא סיבה אחת לכישלון, והמשק הקטן שנמסר לאחריותם במחירים גבוהים הוא הסיבה השנייה. כלומר, שני מרכיבי "השיטה השולטת" – עבודה שכירה ומשק עזר קטן – פסולים מעיקרם. העבודה השכירה תהא מצויה ברוב ימי השנה רק במושבת פרדסים, כמו פתחת-קווה. במושבה מעורבת של שקדים וגפנים, כמו כפר-סבא תמצא עבודה רק ימים ספורים בשנה. כך לא יצליח הפועל למלא את "לוח השנה" שלו, ימים רבים ילך בטל, ולא ימצא מימון להחזרת חובו ולביסוס משקו. לא זו בלבד, אלא שהוסיפו לו "ריחיים על הצואר בדמות חלקת אדמה", ועוד אומרים לו שריחיים אלה יטחנו את שמנו וסלתו... "מתחילת בריתם וע"פ כל גזרתם הפנימית נועדו המושבים האלה למשגיחים ולא לפועלים [...]. מכוני גידול למשגיחים יהיו אותם המושבים, הנושאים עליהם את שם הפועל", ממשיך וילקנסקי בביקורתו החריפה והלעגנית, המופנית בעיקר לוועד האודיסאי ולעומד בראשו – אוסישקין.⁷⁹ הם מנציחים לדעתו את האפיטרופוסות ואת התמיכה המשחיתים, והם מאמינים כי היוזמה הפרטית היא "משיח צדקנו". אם העובד, קרי: הפועל העברי, ילך ויעזוב, במקומו יבואו אחרים – כלומר משגיחים ובעלי הון שיתנחלו על אדמת הוועד. חלקה השני של המסה, "שכיר היום", מוקדש להצבת ההבדלים בין מתיישב שכיר ובין אדם העובד את אדמתו שלו. וילקנסקי שולל מכל וכל את הניסיון

78. "השטה השולטת", עמ' 218.

79. שם, עמ' 220.

להפוך ”עירוניים לשכירי יום חקלאים“.⁸⁰ הוא נשען על תהליכים דמוגרפיים וכלכליים עולמיים, בהסבירו שבארצות מתועשות ”הטנדנציה הכללית היא המשיכה אל העיר“. הבריחה מהכפרים הביאה ארצות כמו גרמניה למצב, שבו רק יבוא עבודה זרה מרוסיה ופולין מאפשר קיום המשק החקלאי בעונות העבודה. והנה, לא רק שהמעשה הציוני מכוון כנגד ”טנדנציה“ זו, בשאיפתו לברוא חקלאים עובדי אדמה מעירוניים מובהקים, אלא שבמושב הפועלים מכפילים את ההליכה נגד הזרם הטבעי: גם שינוי בסיסי במקצוע וגם שכירות יום זמנית, ארעית ורעועה, אך ”נסים כאלה אינם מתרחשים אפילו בין עמים שיש להם מחנות של פועלים עובדי אדמה מלידה“. במיוחד לא נכונה תפיסת ”שכיר היום“ לגבי הפועלים החלוצים המצויים בארץ-ישראל, השואפים לא רק לעצמאות לאומית כי אם גם לעצמאות אישית ומעמדית.

בפועלים אלה תולה וילקנסקי את כל תקוות ”הפיכת הפירמידה“ בעם היהודי – כי רק הם, בדור הנוכחי, יסכימו לעבור מן העיר, מן האוניברסיטאות ומסדנאות המלאכה אל עבודת האדמה: הדור הזה מורכב מ’אותו חמר תוסס הוא שריד תקופה סוציולוגית ידועה, תקופה הרת געגועים ובקשת עולמות, והוא עומד להכחד מחיינו“. ואילו הדור הבא אומנם יעלה ארצה, ואולי גם יעבוד בכפיו, אך ”את ידיהם לא ישחירו באדמה, ובאת ובמחרשה לא יאחזו“.⁸¹ וילקנסקי צופה איפוא כבר אז את הירידה במשקל עובדי האדמה מקרב היהודים שיהיו בארץ-ישראל, ועל כן זוהי שעת הכושר, ואולי ההזדמנות האחרונה, לנצל את הדור הנוכחי ולכבוש בעזרתו את הקרקע הנרכשת להתיישבות היהודית בארץ-ישראל. ניצול זה יכול להיות לדבריו, רק אם יאפשרו לו לממש את שאיפותיו ואת ערכיו הבסיסיים, ולא יהפכוהו לשכיר יום התלוי כל ימיו באיכרים, ובמשכורתו לא יוכל להתחרות עם הפועל הזול יותר. פיתרון שאלת הפועלים תלוי בשינוי ערכים בסיסי: לא ניתן לפתור אותה רק כחוליה בודדת, כי היא קשורה בכל שאלות היישוב: ”לא באמצעים האומרים: פלגינן את הפועל ועושים אותו גם לחצי אכר: לא קלובים ומטבחים, לא קסקרטיין ומושבות לפועלים... לא שכיר-יום ובעלים, אלא עובדים חפשים“.⁸² ומכאן, עלינו לשאוף למושבים שהם תכלית בפני עצמם, שאינם כלי שרת להון הפרטי, אלא בעלי ”צורה שטה קבועה ועיקרית“, כלומר עשויים בתבנית חדשה על פי עקרונות מוגדרים: ”בתור ישוב מקביל לישוב הקפיטליסטי, הנשען על עבודה שכורה, צריכים להבנות מכספי הלאום מושבי העובדים“.⁸³ בהמשך מטפל וילקנסקי במעמד של ”העובד החופשי“, ובתרומתו ל”חשבון“ הלאומי בכללו, תוך שהוא מתייחס בעיקר לעין-גנים ולהצלחתה, אותה רואה הוא כהצלחה מדומה בלבד.⁸⁴ עין-גנים עלתה אולי בזול לוועד האודיסאי, אך ביוקר לפועל וללאום כולו. רבים התחלפו בה, ואחרים התקבלו ללא מחויבות

80. 'שכיר היום', שם, עמ' 222-230.

81. שם, עמ' 225.

82. שם, עמ' 229.

83. שם, עמ' 230.

84. "העובר החופשי", שם, עמ' 231-236.

לעקרונותיה. אך חמור מכך: בעיני-גנים לא נוצר עובד אדמה כי אם משגיח – שאומנם יוצא לעבודה, אך אינו מעבד את האדמה בעצמו. לאחר שניתח את חסרונותיה של צורת ההתיישבות כפי שעוצבה כמושבי הפועלים, מניח וילקנסקי יסודות לצורה החדשה – מושב העובדים. אומנם בעת שכתב את הדברים עדיין כינה גם הוא את המושבים החדשים שהוא מציע כמושבי פועלים, אך אין לטעות בכוונתו הברורה – ליצור טיפוס חדש של מושבים, מושבי עובדים.

"סידור המושבים" שהציע מתבסס על חמישה עיקרים: הגדרה שונה של המטרה, גודל השטח, הכשרת הקרקע, שיטת המשק והזכויות על הקרקע.⁸⁵ מטרת המושבים החדשים תהא שונה מזו של מושבי הפועלים, בכך שאין הם באים לשרת את ההון הפוליטי, אלא להנחיל את העובד על אדמתו שלו, ממנה ימצא את פרנסתו בכוחות עצמו. מושבי פועלים מעטים בלבד ניתן להקים ליד מושבה גדולה, אך מושב עצמאי, בו מתפרנס העובד בעיקר ממשקו שלו, ניתן להקים במקומות רבים, וכך יתרבה היישוב וימצא פיתרון לפועלים רבים. שטח המושבים משתנה גם הוא בגין שינוי המטרה. גודל השטח אינו "שבלוני", כי אם מותאם על ידי מומחים לכל איזור וליחידה שמשפחה יכולה לעבד. באזורי שלחין ובקירבת ערים יספיקו 10-15 דונם, אך בגידולי בעל דרושים לפחות כפליים מכך. העבודה במשק תהא אינטנסיבית, ועל כן דרוש זיבול, ולצורך זיבול דרוש מקנה. יסוד המשק הוא איפוא המקנה, וכל אחד צריך לפחות שתי פרות לחלב למכירה. מכאן: 10 דונם לגידולי מספוא, 5 למגרש ולירקות, 15 למטעים. באזורים מרוחקים יותר, בהם תשולב גם פלחה, ידרשו 70-100 דונם לפי טיב הקרקע.

הכשרת האדמה הינה חלק ממחיר הקרקע ומן ההשקעה. טעות קשה רואה וילקנסקי במעשה המוסדות המסתפקים ברכישת הקרקע ללא הכשרתה. קשיים רבים נכוננו ליישובים בעבר, משום שרק הקרקע נמסרה למתיישב, אך לצורך הכשרתה נדרשו היו בכמות כפולה. אדמה מוכנה שתינתן לאנשים שעברו הכנה מתאימה – כלומר שהם ותיקים בארץ כפועלים שכירי יום – תאפשר בריאת מושבים מוצלחים כבר ב"גלגול הראשון". הכשרת הקרקע גם תאפשר "חפש התנועה ומרחב המקום לבלי היות קשור למרכזי עבודה גדולים הזקוקים לשכירי יום". כלומר: לא עוד בקירבת מושבות גדולות דווקא, כי אם במרחבי הארץ כולה.

שיטת המשק הרצויה צריכה להבטיח קיום עצמי ותלות בשוק המקומי, ולא ב"עליות וירידות השער בליברפול", כפי שקורה למשק ההדרים במושבות. איכר זעיר יכחר בענפים שבהם יש לו יתרון על פני ענפים עתירי עבודה שכירה. משק כזה מורכב מפרות חולכות, ירקות וגידול עופות. הלאמת הקרקע היא תנאי הכרחי ליישוב עובד. לא ניתן יהיה לסחור בקרקע, למכור אותה ולנצלה באופן ספקולטיבי.

וילקנסקי מתווה איפוא דרך חדשה, תוך שהוא נשען על הניסיון הקיים של מושבי הפועלים. בסיכום מאמרו מבקש הוא להבהיר, כי ייתכן שדווקא עין-גנים או נחלת-יהודה כן יצליחו להתבסס, והוא השתמש בהן רק כאילוסטרציה לטיעונו. ואולם ניכר בעליל, כי וילקנסקי לא מסתפק בתיאוריה בינלאומית וכללית, כי אם משעין את דבריו על הניסיון המוצלח והפתות מוצלח של המושבים הקיימים. על כן מסקנתו היא: “לא מושבי פועלים איפוא, אלא מושבי עובדים”.⁸⁶

בהפרשי הזמן הקצרים שבין ייסוד נחלת-יהודה למלאת לה שנה, נכתבו מאמרים גדולים ומנומקים בשאלת “מושבי הפועלים”. הן ברל והן וילקנסקי התייחסו למציאות שהתהוותה במושבי הפועלים “הוותיקים”, באר-יעקב ועין-גנים, והחדשים, נחלת-יהודה ועין-חי, וממנה גזרו את תכניתה ואת תכניה של צורת ההתיישבות הרצויה, אותה כינו “מושב עובדים”. העקרונות על פיהם עיצבו את הצורה החדשה נלקחו מן הניסיון הקיים, או נלמדו כלקח ממנו: בחירה עצמית של המתיישבים, עבודה עברית, התפרנסות מחקלאות (עבודה עצמית), ערבות הדדית וקרקע לאומית. כל אלה הפכו לימים לעקרונות הבסיסיים של מושב העובדים, כפי שנוסח רשמית על-ידי אליעזר יפה ב-1919, וקודם לכן על ידי אליעזר שוחט, בוועידת פועלי הגליל; על ידי ברל בוועידת פועלי יהודה ועל ידי וילקנסקי בסידרת מאמריו *בהפועל הצעיר*.⁸⁷

היה זה יותר מאשר סמלי, עת התכנס בעין-גנים בה' בחשוון תר"פ, הארגון הראשון להקמת מושבי עובדים – ארגון א' – והכריז שם על קבלת תוכניתו של יפה.⁸⁸ נהלל “נולדה” בעין-גנים, ומושב העובדים אינו אלא חוליה אבולוציונית בדרכה של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, שקודמותיה היו המושבה ומושב העובדים. בלעדי הבנת התהוותה וכשליה של חוליית מושב הפועלים, לא ניתן להבין את נסיבות התהוותו של מושב העובדים.

86. שם, עמ' 238.

87. על התפתחות הרעיון בגליל ראה קולת, עמ' 224–226; א"ל יפה, יסוד מושבי עובדים, יפו תרע"ט. מופיע גם אצל י" שפירא (עורך), *כתבי אליעזר יפה*, א (כסלו תש"ז), עמ' 66 ואילך, ובמקורות נוספים.

88. על האסיפה: *הפועל הצעיר*, 5 (חשוון תר"פ); ע' אסף (לעיל, הערה 6), עמ' 37–40.